

ब्रह्मसूत्र

अध्याय तिसरा

पाद पहिला

संबंध - पूर्वीच्या दोन अध्यायात ब्रह्म आणि जीवात्मा यांच्या स्वरूपाचे प्रतिपादन केले गेले. आता त्या परब्रह्म परमेश्वराच्या प्राप्तीचा उपाय दाखविण्यासाठी तिसऱ्या अध्यायाचा आरंभ केला जात आहे. म्हणून या अध्यायाला साधनाध्याय अथवा उपासनाध्याय म्हटले जाते. परमात्म्याच्या प्राप्तीच्या साधनात सर्वप्रथम वैराग्याची आवश्यकता आहे. संसारातील अनित्य भोगासंबंधी वैराग्य उत्पन्न झाल्यानेच मनुष्याच्या ठिकाणी परमात्म्याला प्राप्त करण्याची शुभेच्छा प्रकट होत आहे. आणि तो त्यासाठी प्रयत्नशील होतो. म्हणून वैराग्योत्पादनासाठी वारंवार जन्म-मृत्यु आणि गर्भादित्या दुःखांचा प्रदर्शन करण्यासाठी पहिला पाद आरंभ केला जात आहे. प्रलयानंतर सृष्टिकालात त्या परब्रह्म परमेश्वरापासून ज्याप्रकारे या जगताची उत्पत्ति होते, त्याचे वर्णन तर पहिल्या दोन अध्यायात केले गेले आहे. त्यानंतर वर्तमान जगतात जे जीवात्म्याच्या शरीरांचे परिवर्तन होत रहाते, त्याच्या विषयी श्रुतिंनी जसे वर्णन केले आहे त्यावर या तिसऱ्या अध्यायाच्या प्रथम पादात विचार केला जात आहे. विचाराचा विषय हा आहे

की, जेव्हा हा जीवात्मा पहिले शरीर सोडून दुसऱ्या शरीरांत जातो तेव्हा एकटाच जातो अथवा आणखी कोणी त्याच्याबरोबर जाते, याचा निर्णय करण्यासाठी सांगतात.

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥
३.१.१ ॥

अर्थ - तदन्तरप्रतिपत्तौ = उक्त देहानंतर देहान्तराच्या प्राप्तीच्या समयी (हा जीवात्मा); सम्परिष्वक्तः = शरीराच्या बीजरूप सूक्ष्म तत्वांनी युक्त होऊन; रंहति = जातो (ही गोष्ट); प्रश्ननिरूपणाभ्याम् = प्रश्न आणि त्याच्या उत्तराने सिद्ध होत आहे.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये हा विषय कित्येक ठिकाणी आला आहे, त्यापैकी ज्या स्थळी वर्णन स्पष्ट आहे, ते तर आपोआप समजून येते; परंतु जेथील वर्णन काहीसे अस्पष्ट आहे, ते स्पष्ट करण्यासाठी येथे छान्दोग्य उपनिषदातील प्रकरणावर विचार केला जात आहे. येथे असे वर्णन आहे की श्वेतकेतु नावाने प्रसिद्ध एक ऋषिकुमार होता, तो एकदा पांचालांच्या सभेत गेला. तेथे प्रवाहण नामक राजाने त्यास विचारले, 'काय तू आपल्या पित्याकडून शिक्षण घेतले आहेस का?' त्याने म्हटले, 'हो !' तेव्हा प्रवाहणाने विचारले, 'येथे मेल्यावर हा जीवात्मा कोठे जातो ? तेथून परत येथे कसा येतो ? देवयान

आणि पितृयान मार्गात काय अंतर आहे ? येथून गेलेल्या लोकांनी तेथील लोक भरून का जात नाहीत ? या सर्व गोष्टींना आणि ज्याप्रकारे पाचव्या आहुतित हे जल पुरुषरूप होऊन जाते ही गोष्ट तू जाणतोस की नाही ?' तेव्हा प्रत्येक गोष्टीच्या उत्तरात श्वेतकेतुने हेच सांगितले आहे, 'मी जाणत नाही.' हे ऐकून प्रवाहणने त्यास फटकारले आणि म्हटले, 'जर तू या सर्व गोष्टी जाणत नाहीस मग तू कसे म्हणतोस की मी शिक्षण घेऊन चुकलो आहे ?' श्वेतकेतु लज्जित होऊन पित्याजवळ गेला आणि म्हणाला की, 'प्रवाहण नामक एका साधारण क्षत्रियाने मला पाच गोष्टी विचारल्या, परंतु त्यापैकी एकाही गोष्टीचे उत्तर मी देऊ शकलो नाही. आपण मला कसे सांगितले होते की मी तुला शिक्षण देऊन चुकलो आहे ?' पित्याने म्हटले, 'मी स्वतः या पाचांपैकी कशाला जाणत नाही; तर तुला कसे सांगणार ?' त्यानंतर आपल्या पुत्रासहित पित्या त्या राजाजवळ गेला आणि धनादिवे दान न स्वीकारता म्हटले, 'आपण माझ्या पुत्राला ज्या पाच गोष्टी विचारल्या होत्या, त्याच मला सांगव्या.' तेव्हा त्या राजाने बरेच दिवस त्या दोघांना आपल्याजवळ ठेवून घेतले आणि म्हटले की, 'आजपर्यंत ही विद्या क्षत्रियांजवळच राहिली आहे, आता सर्वप्रथम आपल्याला ब्राह्मणांना ती मिळत आहे.' असे म्हणून राजा प्रवाहणाने प्रथम त्या पाच प्रश्नांचे उत्तर देण्यास आरंभ

केला, ज्यात ही जिज्ञासा केली गेली की, 'हे जल पाचव्या आहुतित पुरुषरूप कसे होऊन जाते ?' तेथे द्युलोकरूप अग्नि त श्रद्धेची पहिली आहुति देण्याने राजा सोमाची उत्पत्ति सांगितली आहे. दुसरी आहुति आहे, मेघरूपी अग्नि त राजा सोमाचे हवन करणे; त्यायोगे वर्षाची उत्पत्ति सांगितली गेली आहे. तीसरी आहुति आहे, पृथ्वीरूप अग्नि त वर्षाचे हवन करणे, त्यापासून अन्नाची उत्पत्ति सांगितली गेली आहे. चौथी आहुति आहे पुरुषरूप अग्नि त अन्नाचे हवन करणे; त्यापासून वीर्याची उत्पत्ति सांगितली गेली आहे. आणि पाचवी आहुति आहे स्त्रीरूप अग्नि त वीर्याचे हवन करणे, त्यापासून गर्भाची उत्पत्ति सांगून म्हटले आहे की, याप्रकारे हे जल पाचव्या आहुतित 'पुरुष' संज्ञक होतो. याप्रकारे जन्म ग्रहण करणारा मनुष्य जोपर्यंत आयुष्य असते तोपर्यंत येथे जीवित राहतो, इत्यादि. (छां.उ.५/३/१ पासून ५/९/२ पर्यंत) या प्रकरणात जलाच्या नावाने बीजरूप समस्त तत्वांचा समुदाय सूक्ष्म शरीरासहित वीर्यात स्थित जीवात्मा सांगितला गेला आहे. म्हणून तेथील प्रश्नोत्तरपूर्वक विवेचनाने हेच सिद्ध होत आहे की, जीवात्मा जेव्हा एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरात जातो, तेव्हा बीजरूपात स्थित समस्त तत्वांनी युक्त होऊनच प्रयाण करतो.

संबंध - या प्रकरणात तर केवळ जलाचेच पुरुष होणे सांगितले आहे, मग यामध्ये सर्व सूक्ष्म तत्वांचेहि असणे कसे समजून येईल ? जर श्रुतिला हेच सांगणे अभीष्ट होते तर केवळ जलाचेच नाव का घेतले आहे ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

ऋत्वात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ ३.१.२ ॥

अर्थ - ऋत्वात्मकत्वात् = (शरीर) तीन्ही तत्वांचे सम्मिश्रण आहे, म्हणून (जलाचे म्हणण्याने सर्वांचे ग्रहण होऊन जाते.), तु = तथा, भूयस्त्वात् = वीर्यात सर्वाहून अधिक जलाचा भाग राहतो, म्हणून (जलाच्या नावाने त्यांचे वर्णन केले गेले आहे.)

व्याख्या - जगताच्या उत्पत्तिक्या वर्णनात सांगितले गेले आहे की, तीन्ही तत्वांचे संमीलन करून त्यानंतर परमेश्वराने नाम आणि रूपाला प्रकट केले. (छां.उ.६/३/३) तेथे तीन तत्वांचे वर्णन ही उपलब्ध आहे. त्यात सर्व तत्वांचे मिश्रण समजून घेतले पाहिजे. स्त्रीच्या गर्भात ज्या वीर्याचे आधान केले जाते त्यात सर्व भौतिक तत्त्वे रहातात तथापि जलाची अधिकता असल्याने तेथे त्याच्या नावाने त्याचे वर्णन केले गेले आहे. वास्तवात ते कथन शरीराच्या बीजभूत सर्व तत्वांना लक्ष्य करविणारे आहे. एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरात जातेवेळी जीव प्राणात स्थित होऊन जातो आणि प्राणाला आपोमय (जलरूप) म्हटले गेले आहे, म्हणून त्या दृष्टिने ही तेथे

जलासव पुरुषरूप म्हणणे सर्वथा सुसंगत आहे. म्हणून हेच सिद्ध झाले आहे की, जीवात्मा सूक्ष्म तत्वांनी युक्त होऊनच एका शरीरातून निघून दुसऱ्या शरीरात जातो.

संबंध - प्रकारान्तराने या गोष्टीची पुष्टि करतात.

प्राणगतेश्च ॥ ३.१.३ ॥

अर्थ - प्राणगतेः = जीवात्म्याच्या बरोबर प्राणांच्या गमनाचे वर्णन असल्याने, च = ही (हीच गोष्ट सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - प्रश्नोपनिषदात आश्वलायन मुनिंनी पिप्पलादांना प्राणाविषयी काही प्रश्न केले आहेत. त्यातील एक प्रश्न हा आहे की, 'हा जेव्हा एका शरीरास सोडून जेव्हा दुसऱ्या शरीरात जातो तेव्हा पहिल्या शरीरांतून कशा प्रकारे निघतो ?' (प्र.उ.३/१) त्याच्या उत्तरात पिप्पलादाने सांगितले आहे की, 'जेव्हा या शरीरातून उदानवायु निघतो तेव्हा हे शरीर थंड होऊन जाते, त्या समयी जीवात्मा मनात विलीन झालेल्या इंद्रियांना बरोबर घेऊन उदानवायुसहित दुसऱ्या शरीरात निघून जातो. त्या समयी जीवात्म्याचा जसा संकल्प असेल, त्या संकल्प आणि मन-इंद्रियांसहित हा प्राणात स्थित होऊन जातो. तो प्राण उदानासहित जीवात्म्याला त्याच्या संकल्पानुसार भिन्न भिन्न लोकांत (योनिमध्ये) घेऊन

जातो.' (प्र.उ.३/१० पर्यंत) याप्रकारे जीवात्म्याच्या बरोबर प्राण आणि मन-इंद्रिये आदिच्या गमनाचे वर्णन असल्याने ही हेच सिद्ध होत आहे की, बीजरूप सर्व सूक्ष्म तत्वांसहित हा जीवात्मा एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरात जातो. छान्दोग्योपनिषदात जे सर्व प्रथम श्रद्धेचे हवन सांगितले गेले आहे, तेथे श्रद्धा या नावाने संकल्पाचेच हवन समजले पाहिजे. भाव हा की श्रद्धारूप संकल्पाच्या आहुतिने जे त्याचे सूक्ष्म शरीर निर्माण झाले तोच पहिला परिणाम राजा सोम झाला, नंतर त्याचा दुसरा परिणाम वर्षारूपाने मेघात स्थिति आहे. तिसऱ्या परिणामात पोहोचून तो अन्नात स्थित झाला, चौथ्या परिणामात वीर्यरूपाने त्याची पुरुषात स्थिति झाली आणि पाचव्या परिणामात तो गर्भ होऊन स्त्रीच्या गर्भाशयात स्थित झाला. त्यानंतर तोच मनुष्य होऊन बाहेर आला. याप्रकारे दोन्ही ठिकाणच्या वर्णनात एकता आहे. प्राणाचा सहयोग सर्व ठिकाणी आहे; कारण की, गति प्राणाच्या अधीन आहे; प्राणाला जलमय म्हटले गेलेच आहे. याप्रकारे श्रुतिच्या समस्त वर्णनाची संगति लागत आहे.

संबंध - आता दुसऱ्या प्रकारच्या विरोधाचा उल्लेख करून त्याचे निराकरण करतात.

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ३.१.४ ॥

अर्थ - चेत् = जर म्हणाल की; अग्न्यादिगतिश्रुतेः = अग्नि आदिमध्ये प्रवेश करण्याची गोष्ट दुसऱ्या श्रुतिमध्ये सांगितली गेली आहे म्हणून, (हे सिद्ध होत नाही), इति न = तर हे ठीक नाही; भाक्तत्वात् = कारण की, ती श्रुति अन्यविषयक असल्याने गौण आहे.

व्याख्या - जर म्हणाल, "बृहदारण्यकाचा आर्तभाग आणि याज्ञवल्क्य यांच्या संवादात असे वर्णन आले आहे की, मरणकालात वाणी अग्निमध्ये विलीन होऊन जाते, प्राण वायुमध्ये विलीन होऊन जातो.' इत्यादि (बृहउ.३/२/१३) यावरून हे म्हणणे सिद्ध होत नाही की, जीवात्मा दुसऱ्या तत्वांसहित जातो कारण की ती सर्व तर आपापल्या कारणात येथेच विलीन होऊन जातात." तर अशी गोष्ट नाही आहे, कारण की ही गोष्ट आर्तभागाने प्रश्नात तर सांगितली आहे पण याज्ञवल्क्यांनी उत्तरात तिचा स्वीकार केलेला नाही. उलट सभेपासून दूर नेऊन त्यास गुप्तरूपाने तीच पाच आहुतिविषयक गोष्ट समजावली असे अनुमान होत आहे. कारण की, यानंतर श्रुति म्हणते आहे की, 'त्यांनी जे काही वर्णन केले आहे निःसंदेह ते कर्माचेच वर्णन होते. मनुष्य पुण्यकर्मांनी पुण्यशील होतो आणि पापकर्मांनी पापी होतो.' छांदोग्यच्या प्रकरणात ही नंतर हीच गोष्ट सांगितली गेली आहे, म्हणून वर्णनात काही भेद नाही. ती श्रुति प्रश्नविषयक

असल्याने गौण आहे. उत्तरातील गोष्टच योग्य आहे. उत्तर अशासाठी गुप्त ठेवले गेले की, सभेत मध्येच गर्भाधानाचे वर्णन करणे जराशी संकोचाची गोष्ट आहे, सभेत तर स्त्रिया-बालके सर्वच ऐकत असतात.

संबंध - पुन्हा विरोध उपस्थित करून त्याचे निराकरण करतात.

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ३.१.५ ॥

अर्थ - चेत् = जर असे म्हणाल की, प्रथमे = प्रथम आहुतिंच्या वर्णनात; अश्रवणात् = (जलाचे नाव) ऐकण्यात आले नाही म्हणून, (शेवटी असे म्हणणे की पाचव्या आहुतित जल पुरुष नामाचा होऊन जातो, हे विरुद्ध आहे) इति न = तर अशी गोष्ट नाही आहे; हि = कारण की, उपपत्तेः = पूर्वापार संगतिने (हेच सिद्ध होत आहे की); ताः एव = (तेथे श्रद्धा नावाने त्या जलाचेच कथन आहे.)

व्याख्या - जर म्हणाल की, सर्व प्रथम श्रद्धेला हवनीय द्रव्याचे रूप दिले गेले आहे, म्हणून तिचाच परिणाम सर्व आहेत. या स्थितीत असे म्हणणे की पाचव्या आहुतित जलच पुरुष नावाचे होऊन जाते, हे विरुद्ध प्रतीत होत आहे. तर अशी गोष्ट नाही आहे, कारण की तेथे श्रद्धा नावाने संकल्पात स्थित जल

आदि समस्त सूक्ष्मतत्वांचे ग्रहण आहे आणि अंती ही त्याला जल नावाने संबोधले आहे; म्हणून काहीही विरोध नाही. भाव हा आहे की, जीवात्म्याची गति त्याच्या अंतिम संकल्पानुसार होत असते आणि ती प्राणाच्याद्वाराच होत असते तथा श्रुतिमध्ये प्राणास जलमय म्हटले आहे, म्हणून संकल्पानुसार जो सूक्ष्म तत्वांचा समुदाय प्राणात स्थित होतो, त्यालाच तेथे श्रद्धा नावाने संबोधले आहे. ते कथन गतिमध्ये संकल्पांची प्रधानता दाखविण्यासाठी आहे. याप्रकारे प्रथम जी गोष्ट श्रद्धा नावाने सांगितली गेली होती, तिचेच अंतिम वाक्यात जल नावाने वर्णन केले आहे म्हणून पूर्वापरमध्ये काही विरोध नाही आहे.

संबंध - पहिल्याप्रमाणे दुसऱ्या विरोधाची उत्थापना करून तिचे निराकरण करतात.

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ३.१.६ ॥

अर्थ - चेत् = जर असे म्हटले गेले की; अश्रुतत्वात् = श्रुतिमध्ये तत्वांच्या बरोबर जीवात्म्याच्या गमनाचे वर्णन नाही आहे म्हणून, (त्यांच्या सहित जीवात्मा जातो असे म्हणणे युक्तिसंगत नाही आहे.) इति न = तर असे म्हणणे ठीक नाही; इष्टादिकारिणाम् = (कारण की) त्याच प्रसंगात चांगली-वाईट कर्मे करणाऱ्यांचे वर्णन आहे; प्रतीतेः = म्हणून या श्रुतिमध्ये

त्या शुभाशुभकारी जीवात्म्यांच्या वर्णनाची प्रतीति स्पष्ट आहे म्हणून, (उक्त विरोध येथे नाही आहे.)

व्याख्या - जर म्हणाल की, त्या प्रकरणात जीवात्मा त्या तत्वांना घेऊन जातो असे सांगितलेले नाही, केवळ जलाच्या नावाने तत्वांचेच पुरुषरूप होणे सांगितले गेले आहे म्हणून हे सांगणे विरुद्ध आहे की, तत्वांनी युक्त जीवात्मा एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरात जातो तर असे म्हणणे ठीक नाही; कारण की, त्याच प्रकरणात पुढे असे म्हटले आहे की, 'जे चांगले आचरण करणारे असतात ते उत्तम योनिला प्राप्त होतात आणि नीच कर्मे करणारे असतात ते नीच योनिला प्राप्त होतात.' (छां.उ.७/१०/७) 'तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यते रमणीयां योनिमापदोरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यते कपूयां योनिमापदोरन् ।' या वर्णनाने चांगली वाईट कर्मे करणाऱ्या जीवात्म्यास त्या तत्वांच्या सह एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरास प्राप्त होणे सिद्ध होत आहे म्हणून काही विरोध नाही.

संबंध - याच प्रकरणात जेथे सकामभावाने शुभ कर्मे करणाऱ्यांसाठी धूम मार्गाने स्वर्गात जाण्याची गोष्ट सांगितली गेली आहे तेथे असे वर्णन येते की, 'तो स्वर्गात जाणारा पुरुष देवतांचे अन्न आहे. देवता लोक त्याला भक्षण

करतात.' (छं.उ.६/२/१६) म्हणून हे म्हणणे कसे संगत होईल की, पुण्यात्मा लोक आपल्या कर्मांचे फळ भोगण्यासाठी स्वर्गात जातात. जर ते स्वतःच देवतांचा भोग बनतात तर त्यांच्याद्वारा स्वर्गाचे भोग भोगणे जसे सिद्ध होईल ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

भाक्तं वानात्मवित्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३.१.७ ॥

अर्थ - अनात्मवित्वात् = ते लोक आत्मज्ञानी नाहीत, या कारणाने (आत्मज्ञानीपेक्षा त्यांची हीनता दाखविण्यासाठी), वा = ही, भाक्तम् = त्यांना देवतांचे अन्न म्हणणारी श्रुति गौण आहे; हि = कारण की, तथा = त्याप्रकारे (त्यांचे हीनत्व आणि स्वर्गलोकात नाना प्रकारचे भोग भोगणे) ही, दर्शयति = श्रुति दाखवून देते.

व्याख्या - ते सकामभावाने शुभ कर्मे करणारे लोक आत्मज्ञानी नाहीत; म्हणून आत्मज्ञानाची स्तुति करण्यासाठी गौणरूपाने त्यांना देवतांचे अन्न आणि देवतांच्याद्वारा त्यांचे भक्षण केले जाणे सांगितले गेले आहे, वास्तवात तर श्रुति असे सांगत आहे की, 'देवता लोक खातही नाहीत आणि पितही नाहीत; या अमृतास बघूनच तृप्त होऊन जातात. (छं.उ.३/६/१) "न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति।" म्हणून या कथनाचा हा भाव आहे की, राजाच्या नोकरांप्रमाणे

ते देवतांचे भोग्य अर्थात सेवक होतात. या भावाची वचने श्रुतिमध्ये दुसऱ्या ठिकाणी प्राप्त होतात. 'जो त्या परमेश्वरास न जाणता दुसऱ्या देवतांची उपासना करतो, तो जसे येथे लोकांच्या घरात पशु असतात, तसेच देवतांचे पशु होतात.' (बृहउ.१/४/१०) 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते ----- यथा पशुरेवँस देवानाम् ।' आत्मज्ञानाच्या स्तुतिसाठी याप्रकारे सांगणे उचितच आहे. याशिवाय ते शुभ कर्म करणारे लोक देवतांसह आनंदाचा उपभोग करतात, याचे श्रुतिमध्ये याप्रकारे वर्णन केले गेले आहे. 'पितृलोकावर विजय मिळविणाऱ्यांपेक्षा शंभरपट आनंद कर्मांनी देवभावास प्राप्त होणाऱ्यांना होत असतो.' 'अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः ----- स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ।' (बृहउ.४/३/३३) तसेच गीतेमध्येही याप्रकारे सांगितले गेले आहे. 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥' 'ते तेथे विशाल स्वर्गलोकाचे भोग भोगून पुण्य क्षीण झाल्यावर पुन्हा मृत्युलोकात परत येतात. याप्रकारे वेदोक्त धर्माचे आचरण करणारे ते भोगकामी 'मानव' आवागमनास प्राप्त होत राहातात.' (गीता९/२१) म्हणून हे सिद्ध झाले की, त्यांना देवतांचे अन्न म्हणणे येथे गौणरूपाने आहे, वास्तविक तेथे जाऊन ते आपल्या कर्मांचीच फळे भोगतात आणि नंतर

तेथून परत मृत्युलोकात येतात. म्हणून जीवात्म्याचे एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरात सूक्ष्म तत्वांसहित जाणे सर्वथा सुसंगत आहे. यात कुठल्याही प्रकारचा विरोध नाही.

संबंध - उक्त प्रकरणात सांगितले गेले आहे की, 'जोपर्यंत त्याचा कर्माचा क्षय होत नाही, तोपर्यंत तो तेथेच रहातो, नंतर तेथून परत या लोकात येतो.' म्हणून प्रश्न उत्पन्न होतो की, त्याची सर्व पुण्यकर्मे पूर्णतया समाप्त होऊन जातात का काही कर्मे शेष रहातात, ज्यांना बरोबर घेऊन तो परत येतो ? याचा निर्णय करण्यासाठी सांगतात.

कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यांयथेतमनेवं च ॥ ३.१.८ ॥

अर्थ - कृतात्यये = केलेल्या पुण्यकर्माचा क्षय झाल्यावर; अनुशयवान् = शेष कर्मसंस्कारांनी युक्त (जीवात्मा); यथेतम् = जसा गेला होता त्या मार्गाने; च = अथवा, अनेवम् = याहून भिन्न कुठल्या दुसऱ्या प्रकाराने परत येतो; दृष्टस्मृतिभ्याम् = श्रुति आणि स्मृतिनी (हीच गोष्ट सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - त्या जीवाच्या द्वारा केलेल्या कर्मांपैकी ज्यांचे फळ भोगण्यासाठी त्याला स्वर्गलोकात धाडले गेलेले असते, त्या पुण्यकर्माचा पूर्णतया क्षय झाल्यावर तो स्वर्गस्थ जीवात्मा अनुशयाने अर्थात शेष कर्मसंस्कारांनी युक्त होऊन ज्या

मार्गाने गेला होता, त्याने अथवा दुसऱ्या कुठल्या प्रकाराने परत येतो. या प्रकरणात जी ही गोष्ट सांगितली गेली आहे, 'तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् ।' अर्थात 'चांगले आचरण करणाऱ्यांना चांगली योनि प्राप्त होते आणि वाईट आचरण करणाऱ्यांना वाईट योनि प्राप्त होते.' (छां.उ.७/१०/७) या वर्णनाने हेच सिद्ध होते तथा स्मृतिते असे म्हटले गेले आहे की, 'जे वर्णाश्रमी लोक आपल्या कर्मांमध्ये स्थित राहाणारे आहेत; ते येथून स्वर्गलोकात जाऊन तेथे कर्मांचे फळ भोगून उरलेल्या कर्मांच्या अनुसार उत्तम जन्म, कुल, रूप आदिला प्राप्त होतात.' (गौतमस्मृति ११/१) या स्मृतिवाक्याने ही हीच गोष्ट सिद्ध होत आहे.

संबंध - प्रकारान्तराने विशेषाची उत्थापना करून त्याचे निराकरण करतात.

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ३.१.९ ॥

अर्थ - चेत् = जर असे म्हणाल की, चरणात् = चरण शब्दाचा प्रयोग आहे. म्हणून (असे म्हणणे उचित नाही आहे की तो शेष कर्मसंस्कारांना बरोबर घेऊन येतो); इति न = तर अशी गोष्ट नाही आहे, उपलक्षणार्था = कारण की ते कथन अनुशय (शेष कर्म-संस्कारांचे) उपलक्षण करण्यासाठी आहे; इति = ही गोष्ट,

कार्ष्णाजिनिः = 'कार्ष्णाजिनि' नावाने आचार्य म्हणतात (म्हणून काही विरोध नाही आहे.)

व्याख्या - उपर्युक्त शंकेचे उतर आपण स्वतः न देता आचार्य कार्ष्णाजिनिंचे मत उपस्थित करून सूत्रकार सांगतात, जर पूर्वपक्षीद्वारा असे सांगितले जाईल की, 'येथे' रमणीयचरणाः' इत्यादि श्रुतिमध्ये तर चरण शब्दाचा प्रयोग आहे, जो कर्मसंस्कारांचा वाचक नाही आहे; म्हणून हे सिद्ध होत नाही की, जीवात्मा स्वर्गलोकातून परत येताना शेष कर्मसंस्कारांना बरोबर घेऊन परत येतो.' तर हे म्हणणे ठीक नाही; कारण की तेथे जो 'चरण' शब्द आहे, तो अनुशयाचे उपलक्षण करण्यासाठी आहे. अर्थात हे सूचित करण्यासाठीच आहे की, जीवात्मा भुक्तशेष कर्मसंस्कारांना बरोबर घेऊन परत येतो; म्हणून काही दोष नाही आहे.

संबंध - उपर्युक्त कथनात पुन्हा शंका उपस्थित करून तिचे निराकरण करतात.

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ३.१.१० ॥

अर्थ - चेत् = जर म्हणाल; आनर्थक्यम् = (कुठल्याहि कारणाशिवाय उपलक्षणव्या रूपात 'चरण' शब्दाचा प्रयोग

करणे) निरर्थक आहे; इति न = तर हे ठीक नाही, तदपेक्षत्वात् = कारण की कर्माशयात आचरण आवश्यक आहे.

व्याख्या - जर असे म्हटले गेले की, येथे 'चरण' शब्दाला विनाकारण कर्मसंस्कारांचे उपलक्षण मानणे निरर्थक आहे, म्हणून उपर्युक्त उतर ठीक नाही, तर अशी गोष्ट नाही आहे. उपर्युक्त उतर सर्वथा उचित आहे; कारण की, कर्मसंस्काररूप अनुशय पूर्वकृत शुभाशुभ आचरणाचीच बनत असतो. म्हणून कर्माशयासाठी आचरण अपेक्षित आहे, म्हणून 'चरण' शब्दाचा प्रयोग निरर्थक नाही आहे.

संबंध - आता पूर्वोक्त शंकेच्या उतरात महर्षि बादरिचे मत प्रस्तुत करतात.

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ३.१.११ ॥

अर्थ - बादरिः तु = बादरि आचार्य तर; इति = असे मानतात की, सुकृतदुष्कृते = या प्रकरणात 'चरण' नावाने शुभाशुभ कर्मे; एव = च सांगितली आहेत.

व्याख्या - आचार्य श्रीबादरिचे म्हणणे आहे की, येथे उपलक्षण मानण्याची काही आवश्यकता नाही; येथे 'रमणीयचरण' शब्द पुण्यकर्मांचा आणि 'कपूयचरण' शब्द पापकर्मांचाच वाचक आहे. म्हणून असे समजले पाहिजे की, जे रमणीयचरण आहेत

ते शुभ कर्माशयवाले आहेत आणि जे कपूयचरण आहेत ते पाप कर्माशयवाले आहेत. यामुळे हेच सिद्ध होत आहे की, जीवात्मा शेष कर्मसंस्कारांना बरोबर घेऊनच परत येत असतो.

संबंध - आता पूर्वपक्षी पुन्हा शंका उपस्थित करतात.

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ३.१.१२ ॥

अर्थ - च = परंतु, अनिष्टादिकारिणाम् = अशुभ आदि कर्म करणाऱ्यांचा, अपि = ही (चंद्रलोकात जाणे), श्रुतम् = वेदांत ऐकले गेले आहे.

व्याख्या - कौषितकी ब्राह्मणोपनिषदात म्हटले आहे की, 'ये वैके चारुमाल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति ।' (१/२) अर्थात 'जे कोणी ही या लोकातून जातात, ते सर्व चंद्रम्यासच प्राप्त होतात.' याप्रकारे येथे कोठलेही विशेषण न देता सर्वांचे चंद्रलोकात जाणे सांगितले गेले आहे. यावरून तर वाईट कर्म करणाऱ्यांचे ही स्वर्गलोकामध्ये जाणे सिद्ध होत आहे, म्हणून श्रुतिमध्ये जे असे सांगितले गेले आहे की, इष्टापूर्त आणि दानादि शुभ कर्म करणारे धूममार्गाने चंद्रलोकास जातात, त्याच्याशी उपर्युक्त श्रुतिचा, विरोध प्रतीत होत आहे. त्याचे निराकरण कसे होईल ?

संबंध - पूर्वसूत्रात उपस्थित केलेल्या शंकेचे उत्तर देतात.

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ ३.१.१३

॥

अर्थ - तु = परंतु, इतरेषाम् = दुसऱ्यांचे अर्थात पापकर्मे करणाऱ्यांचे; संयमने = यमलोकात; अनुभूय = पापकर्माचे फळ भोगल्यानंतर, आरोहावरोहौ = चढणे, उतरणे होते; तद्गतिदर्शनात् = कारण की, त्यांची गती श्रुतित याप्रकारे दिसून येते.

व्याख्या - तेथे पापी लोकांचे चंद्रलोकात जाणे सांगितलेले नाही कारण की, पुण्यकर्मांचे फळ भोगण्यासाठीच स्वर्गलोकात जाणे होत असते; चंद्रलोकात वाईट कर्मांचे फळ भोगण्याची व्यवस्था नाही आहे. म्हणून हेच समजले पाहिजे की, चांगली कर्मे करणारेच चंद्रलोकात जातात. त्याहून भिन्न जे पापी लोक आहेत ते आपल्या पापकर्मांचे फळ भोगण्यासाठी यमलोकात जातात. तेथे पापकर्मांचे फळ भोगल्यानंतर त्यांचे पुन्हा कर्मानुसार गमनागमन म्हणजे नरकातून मृत्युलोकात येणे आणि पुन्हा नव्या कर्मानुसार स्वर्गात जाणे अथवा नरकादि अधोगतीस प्राप्त होणे असे होत असते. त्या लोकांच्या गतिचे असेच वर्णन श्रुतिमध्ये आढळून येते. कठोपनिषदात स्वतः यमराजाने म्हटले आहे की, 'न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वितमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति

मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥' 'संपत्तीच्या अभिमानाने मोहित झालेले निरंतर प्रमाद करणाऱ्या अज्ञानी लोकांना परलोक दिसत नाही. ते समजतात की हा प्रत्यक्ष दिसणारा लोकच सत्य आहे, दुसरा कुठलाहि लोक नाही. याप्रकारे मानणारे लोक वारंवार माझ्या अधीन होतात.' (कठ.१/२/६) यावरून हेच सिद्ध होत आहे की, शुभ कर्म करणाऱ्याच पितृयानमार्गाने अथवा अन्य मार्गाने स्वर्गलोकात जातो, पापी लोक यमलोकात जातात. कौषितकी ब्राह्मणात ज्यांच्या चंद्रलोकात जाण्याची गोष्ट सांगितली गेली आहे; ते सर्व पुण्यकर्मे करणारेच होते; कारण की, श्रुतिमध्ये चंद्रलोकाहून परत येणाऱ्यास कर्मानुसार गति सांगितली गेली आहे. म्हणून दोन्ही श्रुतिंच्या मध्ये काहीही विरोध नाही आहे.

हेच परत श्रुतिप्रमाणाने सिद्ध करतात -

स्मरन्ति च ॥ ३.१.१४ ॥

च = तथा; स्मरन्ति = स्मृतिमध्येही याचे समर्थन केले गेले आहे.

भगवद्गीतेच्या सोळाव्या अध्यायातील ७ ते १७ या श्लोकांमध्ये आसुरी प्रवृत्तीच्या लोकांचे विस्तृत वर्णन करून शेवटी म्हटले आहे - विचित्र विचारांनी भ्रान्त झाल्यामुळे

मोहाच्या तडाख्यात सापडून विषयभोगांत गुंतलेले मूढ लोक कुंभीपाक इत्यादि नरकात जातात. यावरून पापाचरणाने नरकात जावे लागते हेच सिद्ध होते.

संबंध - प्रकारांतराने पुढे म्हणतात -

अपि च सप्त ॥ ३.१.१५ ॥

अर्थ - अपि च = याशिवाय; सप्त = पापकर्मांचे फळ भोगण्यासाठी प्रधानतः सात नरकाचे ही वर्णन आले आहे.

व्याख्या - याशिवाय, पापकर्मांचे फळ भोगण्यासाठी पुराणामध्ये प्रधानतेने रौरव आदि नरकांचेही वर्णन केले गेले आहे. यावरून त्या पापकर्मी लोकांच्या स्वर्गगमनाची तर संभावनाहि केली जाऊ शकत नाही.

संबंध - नरकात तर चित्रगुप्त आदि दुसरे अधिकारी सांगितले गेले आहेत, मग नंतर कसे म्हटले आहे की, पापी लोक यमराजाच्या अधिकारात दंड भोगत आहेत ? यावर सांगतात.

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ ३.१.१५ ॥

अर्थ - च = तथा, तत्र = त्या यातनांच्या स्थानी; अपि =ही, तद्व्यापारात् = त्या यमराजाच्या आज्ञेनुसार कार्य होत असल्याने, अविरोधः = कुठल्याहि प्रकारचा विरोध नाही.

व्याख्या - यातना भोगण्यासाठी जे रौरव आदि सात नरक सांगितले गेले आहेत आणि तेथे जे चित्रगुप्त आदि दुसरे अधिकारी आहेत, ते ही यमराजाच्या आज्ञेनुसार कार्य करतात, म्हणून त्यांनी केलेले कार्यहि यमराजाचेच कार्य आहे, यात काही विरोध नाही.

संबंध - असे मानल्यावर ही पूर्वोक्त श्रुति जे सर्वांच्या चंद्रलोकात जाण्याची गोष्ट सांगितली गेली आहे तिची संगति (कौ.१/२) कशी होईल ? यावर सांगतात.

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ ३.१.१६ ॥

अर्थ - विद्याकर्मणोः = ज्ञान आणि शुभ कर्म या दोन्हीचे, तु = ही, प्रकृतत्वात् = प्रकरण असल्यामुळे, इति = असे कथन उचितच आहे.

व्याख्या - ज्याप्रकारे छान्दोग्योपनिषदात (७/१०/१) विद्या आणि शुभ कर्मांचे फल सांगण्याचा प्रसंग आरंभ करून देवयान आणि पितृयान मार्गाची गोष्ट सांगितली गेली आहे, त्याचप्रकारे तेथे कौषीतकी उपनिषदात ही ज्ञान आणि शुभ कर्मांचे फल सांगण्याच्या प्रकरणातच उक्त कथन आहे. म्हणून असे समजले पाहिजे की, जे शुभ कर्म करणारे अधिकारी मानव या लोकातून जातात ते सर्वांच्या सर्व चंद्रलोकास

जातात, अनिष्ट कर्मे करणारे नाही. कारण की त्यांचे प्रकरण नाही आहे.

संबंध - येथे ही जिज्ञासा होत आहे की, कठोपनिषदात जी पापी लोकासाठी यमलोकात जाण्याची गोष्ट सांगितली गेली आहे ती छान्दोग्यश्रुतिमध्ये सांगितली गेली आहे. त्या तिसऱ्या गतिच्या अंतर्गत आहे अथवा तिच्याहून भिन्न ? याच्या उतरात सांगतात.

न तृतीयेतथोपलब्धे: ॥ ३.१.१७ ॥

अर्थ - तृतीये = तेथे सांगितलेल्या तिसऱ्या गतिमध्ये; न = (यमलोकगमनरूप गतिचा) अंतर्भाव होत नाही, तथा उपलब्धे: = कारण की, त्या वर्णनात अशीच गोष्ट प्राप्त होत आहे.

व्याख्या - तेथे छान्दोग्योपनिषद (७/१०/८) मध्ये असे सांगितले गेले आहे की, 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयंस्थानम्।' अर्थात 'देवयान आणि पितृयान - या दोन्ही मार्गापैकी कुठल्याहि मार्गाने जे वरच्या लोकात जात नाहीत, ते क्षुद्र तसेच वारंवार जन्मणारे-मरणारे प्राणी होतात;' 'उत्पन्न व्हा आणि मरा' असा मृत्युलोकच त्यांचे तिसरे स्थान आहे, इत्यादि. या वर्णनात असे आढळून येते की,

त्यांचे कुठल्याहि परलोकात गमन होत नाही, ते या मृत्युलोकातच जन्मत-मरत रहातात. म्हणून या तिसऱ्या गतीमध्ये यमयातनारूप नरकलोकाच्या गतिचा अंतर्भाव नाही.

संबंध - या तीन गतिंच्या शिवाय चौथी गति जित्यामध्ये नरकयातना आदिचा भोग आहे, तसेच जी वर सांगितलेल्या तिसऱ्या गतिपेक्षाहि अधम गति आहे, तिचे वर्णन कोठे येते ? यावर सांगतात.

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ ३.१.१८ ॥

अर्थ - स्मर्यते = स्मृतिमध्ये याचे समर्थन केले गेले आहे, च = तथा; लोके = लोकात, अपि = ही (ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे.)

व्याख्या - श्रीमद् भगवद्गीता (१४/१८) मध्ये सांगितले आहे की - "ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥" "सत्त्वगुणात स्थित राहून मरणारे लोक वरील लोकात जातात. (देवयान आणि पितृयान - दोन्ही मार्ग याच्या अंतर्गत आहेत.) राजसी लोक मध्ये अर्थात या मनुष्यलोकातच जन्मत-मरत राहतात. (हे छान्दोग्यमध्ये दिलेल्या तिसऱ्या गतिच्या अंतर्गत आहे.) निंदनीय तमोगुणाच्या वृत्तिमध्ये स्थित तामसी जीव नीच

लोकात जातात." (याच्या अंतर्गत उक्त तिसऱ्या गतिहून अधम अशी यमयातनारूप गति ही आहे.) याचे स्पष्टीकरण गीता अध्याय १६ श्लोक २० मध्ये केले गेले आहे. याप्रकारे या यमयातनारूप अधोगतीचे वर्णन स्मृतिमध्ये आढळून येते तसेच लोकात ही हे प्रसिद्ध आहे. पुराणांतून तर याचे वर्णन खूप विस्ताराने केले आहे. यास अधोगति म्हणतात, म्हणून तेथून जे नारकी जीवांचे पुन्हा मृत्युलोकात येणे आहे ते त्याच्या पूर्व कथनानुसार वर जाणे (उन्नति करणे आहे आणि पुन्हा नरकात जाणे अवनति (पतन)च आहे.)

संबंध - आता दुसरे प्रमाण देऊन हीच गोष्ट सिद्ध करतात.

दर्शनाच्च ॥ ३.१.१९ ॥

अर्थ - दर्शनात् = श्रुतिमध्ये ही असे वर्णन आढळून येते म्हणून, च = ही (हे मानणे ठीक आहे की या प्रकरणात सांगितल्या गेलेल्या तिसऱ्या गतित यमयातनांचा अंतर्भाव नाही आहे.)

व्याख्या - ईशावास्योपनिषदात म्हटले आहे - 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥' (ईशा.३) 'जे असुरांचे प्रसिद्ध लोक आहेत, ते सर्वच्या सर्व अज्ञान तसेच दुःख-क्लेशरूप महान अंधकाराने आच्छादित आहेत, जे कोणी ही आत्महत्या

करणारे लोक आहेत, ते मेल्यानंतर त्याच भयंकर लोकांना वारंवार प्राप्त होतात.' याप्रकारे उपनिषदातहि त्या नरकादि लोकांची प्राप्तीरूप गतिचे वर्णन आढळून येते. म्हणूनहि हेच सिद्ध होत आहे की, या प्रसंगात सांगितलेल्या तिसऱ्या गतित यमयातनावाल्या गतिचा अंतर्भाव नाही आहे.

संबंध - येथे ही जिज्ञासा होत आहे की, छान्दोग्योपनिषदात जीवांच्या तीन श्रेणी दाखविल्या गेल्या आहेत - अण्डज, अण्डापासून उत्पन्न होणारे - जीवज - (गर्भाशयापासून) उत्पन्न होणारे, आणि उद्भिज - (पृथ्वीतून उत्पन्न होणारे) (छां.उ.६/३/१); परंतु दुसऱ्या ठिकाणी जीवांचे चार भेद ऐकण्यात येतात. येथे चौथी स्वेदज अर्थात घामापासून उत्पन्न होणाऱ्या श्रेणीला का सोडले गेले आहे? यावर सांगतात.

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ ३.१.२० ॥

अर्थ - संशोकजस्य = घामापासून उत्पन्न होणाऱ्या जीवसमुदायाचा, तृतीयशब्दावरोधः = तिसऱ्या नामाच्या उद्भिज जातीत संग्रह (जाणून घेतला पाहिजे.)

व्याख्या - या प्रकरणात जे घामापासून उत्पन्न होणाऱ्या स्वेदज जीवांचे वर्णन आलेले नाही. त्याचा श्रुतिमध्ये तिसऱ्या नावाने सांगितल्या गेलेल्या उद्भिज जातीत अंतर्भाव

समजावयास हवा. कारण की दोन्ही पृथ्वी आणि जलाच्या संयोगाने उत्पन्न होतात.

संबंध - आता स्वर्गलोकातून परत येणाऱ्यांच्या गतिवर विचार करण्यासाठी पुढील प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे. छान्दोग्योपनिषद (७/१०/७,६) मध्ये सांगितले गेले आहे की, स्वर्गातून परत येणारे जीव प्रथम आकाशास प्राप्त होतात, आकाशापासून वायु, धूम, मेघ आदित्या क्रमाने उत्पन्न होतात. येथे ही जिज्ञासा होते की, जीव त्या त्या आकाशादित्या रूपात स्वयं परिणत होतात की त्यांच्या समान होऊन जातात ? यावर सांगतात.

तत्साभाव्यापतिरूपपतेः ॥ ३.१.२१ ॥

अर्थ - तत्साभाव्यापतिः = त्यांच्या सृष्टी भावाची प्राप्ती होत असते; उपपतेः = कारण की, हीच गोष्ट युक्तिने सिद्ध होते.

व्याख्या - येथे जी आकाश, वायु आदि बनून परत येण्याची गोष्ट सांगितली गेली आहे, या कथनाने जीवात्म्याचे त्या त्या तत्वांच्या रूपात परिणत होणे युक्तिसंगत नाही आहे; कारण की, आकाश आदि तर प्रथमपासूनच विद्यमान आहेत आणि जीवात्मा जेव्हा एकानंतर दुसऱ्या भावास प्राप्त होतो त्यानंतर ही ते आकाशादि पदार्थ रहातातच. म्हणून हेच मानणे

युक्तिसंगत आहे की, ते त्या आकाश आदित्या सृष्ट आकाराचे बनून परत येतात. त्यांचे आकाशाप्रमाणे सूक्ष्म होणेच आकाशास प्राप्त होणे आहे. याप्रकारे वायु आदित्या विषयातहि समजून घेतले पाहिजे.

संबंध - आता ही जिज्ञासा होते की, ते जीव त्या त्या तत्वांच्या आकारात बरेच दिवसपर्यंत टिकून राहतात की, तत्कालच क्रमाने खाली उतरत जातात, यावर सांगतात.

नातिचिरेण विशेषात् ॥ ३.१.२२ ॥

अर्थ - विशेषात् = वर गमन करण्यापेक्षा खाली उतरण्याच्या परिस्थितीत भेद असल्यामुळे, नातिचिरेण = जीव त्या आकाश, वायु आदित्या रूपात अधिक कालपर्यंत न रहाता क्रमशः खाली उतरून येतात.

व्याख्या - वरील लोकात जाण्याचे जे वर्णन आहे, ते कर्मांच्या फलभोगाशी संबंधित असते, म्हणून मध्ये आलेल्या पितृलोक आदिमध्ये विलंब होणे ही संभव आहे; परंतु परत येते समयी कर्मभोग तर समाप्त होऊन जातात म्हणून मध्ये कोठे विलंब होण्याचे काही कारण रहात नाही. याप्रकारे वरील लोकात जाणे आणि तेथून परत येण्याच्या गतीत विशेषता असल्यामुळे

हेच सिद्ध होत आहे की, परत येताना रस्त्यात विलंब होत नाही.

संबंध - आता ही जिज्ञासा होत आहे की, परलोकातून परत येणाऱ्या जीवात्म्याचे जे धान्य, जव, तीळ आणि उडीद आदिच्या रूपात (उत्पन्न) होणे सांगितले गेले आहे, त्यात काय भाव आहे ? काय तो स्वतः तसा बनून जातो अथवा त्या योनीला भोगणारा जीवात्मा कोणी दुसरा असतो ज्याच्या बरोबर हा ही रहातो ? यावर सांगतात.

अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात् ॥ ३.१.२३ ॥

अर्थ - पूर्ववत् = पहिल्याप्रमाणेच, अभिलापात् = असे कथन आहे म्हणून, अन्याधिष्ठितेषु = दुसरा जीवात्मा आपल्या कर्मफलभोगासाठी ज्यात स्थित होऊन राहिला असेल, असे धान्य, जव आदिमध्ये केवळ सन्निधिमात्राने याचा निवास आहे.

व्याख्या - ज्याप्रकारे पूर्वसूत्रात असे सांगितले गेले आहे की, तो परत येणारा जीवात्मा आकाश आदि बनत नाही; त्यांच्या सृष्ट होऊनच त्यांच्याशी संयुक्त होतो त्याचप्रकारे येथे धान्य आदिच्या विषयांतहि समजायला हवे, कारण की हे कथन ही पहिल्याच्या सृष्टच आहे. म्हणून हेच सिद्ध होत आहे की, त्या

धान्य, जव आदिमध्ये आपल्या कर्मांचे फळ भोगण्यासाठी जे दुसरे जीव पहिल्यापासून स्थित आहेत, ते रहात असताच हा चंद्रलोकाहून परतणारा जीवात्मा त्यांच्याबरोबर पुरुषाच्या उदरात निघून जातो. धान्य, जव आदि स्थावर योनिंना प्राप्त होत नाही.

संबंध - यावर शंका उपस्थित करून ग्रंथकार तिचे निराकरण करतात.

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ ३.१.२४ ॥

अर्थ - चेत् = जर म्हणाल की; अशुद्धम् = हे तर अशुद्ध (पाप) कर्म होईल; इति न = तर अशी गोष्ट नाही आहे; शब्दात् = श्रुतिच्या वचनानी याची निर्दोषता सिद्ध होत आहे.

व्याख्या - जर अशी शंका आली की, 'धान्याच्या प्रत्येक दाण्यात जीव राहतो; या मान्यतेनुसार (अन्नाला) धान्याला दळणे, शिजवणे, आणि खाणे तर मोठे अशुद्ध (पाप) कर्म होईल.' कारण की, त्यात तर अनेक जीवांची हिंसा केल्यानंतर एका जीवाची उदरपूर्ति होईल' तर अशी गोष्ट नाही आहे; कारण की, या प्रकरणात पुरुषाला 'अग्नि' म्हणून त्यात अन्नाचे हवन करणे सांगितले गेले आहे; तसेच श्रुतिमध्ये ठिकठिकाणी अन्न खाल्ले गेल्याचे वर्णन आहे.

(छं.उ.६/६/२) म्हणून श्रुतिचे विधान असल्याने त्यात हिंसा होत नाही तसेच त्या जीवांची त्या काळी सुषुप्ति-अवस्था रहात असते. ज्यावेळी ते पृथ्वी आणि जलाच्या संबंधाने अंकुरित होते तेव्हा त्यात चेतना येते आणि सुख-दुःखाचे ज्ञान होते, त्यापूर्वी नाही. म्हणून अन्नभक्षणात हिंसा नाही आहे.

संबंध - अन्नाशी संयुक्त झाल्यानंतर तो कशाप्रकारे कर्मफल भोगासाठी शरीर धारण करतो त्याचा क्रम सांगतात.

रेतः सिन्धयोगोऽथ ॥ ३.१.२५ ॥

अर्थ - अथ = त्यानंतर; रेतःसिन्धयोगः = वीर्याचे सिंचन करणाऱ्या पुरुषाबरोबर त्याचा संबंध होतो.

व्याख्या - त्यानंतर तो जीवात्मा अन्नाबरोबर पुरुषाच्या पोटात जाऊन त्याच्या वीर्यात प्रविष्ट होऊन त्या पुरुषाशी संयुक्त होतो, या कथनाने हे स्पष्ट होत आहे की, आकाशापासून अन्नापर्यंत सर्व ठिकाणी संयोगानेच त्याचे तदाकार होणे सांगितले आहे. स्वरूपाने नाही.

संबंध - त्यानंतर -

योनेः शरीरम् ॥ ३.१.२६ ॥

अर्थ - योने: = स्त्रीच्या योनित प्रविष्ट झाल्यानंतर; शरीरम् = तो जीवात्मा कर्मफलभोगास अनुरूप शरीरास प्राप्त होतो.

व्याख्या - याप्रकारे तो स्वर्गातून येणारा जीवात्मा प्रथम पुरुषाच्या वीर्याचा आश्रित होतो. नंतर त्या पुरुषाच्या द्वारा गर्भाधानाच्या वेळी स्त्रीच्या योनित वीर्याबरोबर प्रविष्ट केला जातो. तेथे गर्भाशयाशी संबंध येऊन उक्त जीव आपल्या कर्मफलांस अनुसरून अनुरूप शरीरास प्राप्त होतो. येथून त्याच्या कर्माच्या फळाचा भोग होण्यास आरंभ होतो. याच्यापूर्वी स्वर्गातून उतरून वीर्यात प्रविष्ट होण्यापर्यंत त्याचा कुठलाहि जन्म अथवा शरीर धारण करणे नाही आहे, केवळ त्या त्या आकाश आदिच्या आश्रित रहाणे मात्र सांगितले गेले आहे; त्या धान्य आदि शरीरांचे अधिष्ठाता जीव दुसरेच आहेत.

ब्रह्मसूत्र

अध्याय तिसरा

पाद दुसरा

संबंध - पहिल्या पादात देहान्तर प्राप्तीच्या प्रसंगात पञ्चाग्निविद्येच्या प्रकरणावर विचार करून जीवाला वारंवार प्राप्त होणाऱ्या जन्म-मृत्युरूपदुःखाचे वर्णन केले गेले आहे. या

वर्णनाचा गूढ अभिप्राय हाच आहे की जीवाच्या मनात सांसारिक पदार्थ तसेच आपल्या नश्वर शरीराच्या प्रति आसक्ति कमी व्हावी आणि निरंतर वैराग्याची भावना वाढावी. आता दुसऱ्या पादात वर्तमान शरीराच्या भिन्न भिन्न अवस्थांवर विचार करून या जन्म-मरणरूप संसार बंधनातून सुटण्यासाठी परमेश्वराचे ध्यानरूप उपाय सांगितले आहेत. म्हणून पहिल्याने स्वप्नावस्थेवर विचाराचा आरंभ करून दोन सूत्रात पूर्वपक्षाची उत्थापना केली जात आहे.

संध्ये सृष्टिराहहि ॥ ३.२.१ ॥

अर्थ - संध्ये = स्वप्नात ही जागृतीप्रमाणे सृष्टि: = सांसारिक पदार्थांची रचना होते; हि = कारण की, आह = श्रुति असे वर्णन करित आहे.

व्याख्या - बृहदारण्यकोपनिषदात असे वर्णन आले आहे की, 'स्वप्नावस्थेत हा जीवात्मा हा लोक आणि परलोक दोन्हीना पहातो. तेथे दुःख आणि आनंद दोन्हीचा उपभोग घेतो, या स्थूल शरीराला स्वतः अचेत करून वासनामय नवीन शरीराची रचना करून (बृहउ.४/३/९) जगतास पाहतो. त्या अवस्थेत खरोखर नसतांना ही स्थ, रथाला नेणारे वाहन, आणि त्याचा मार्ग यांची तसेच आनंद, मोद, प्रमोदाची एवं कुण्ड, सरोवर आणि नद्यांची रचना करतो.' (बृहउ.४/३/१०)

इत्यादि. "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्
रथयोगान् पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो
भवन्त्यथानन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते ----- वेशान्तान्
पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते।" याप्रकारे दुसऱ्या श्रुतिमध्ये ही
स्वप्नात सृष्टि होणे सांगितले गेले आहे. (प्र.उ.४/७ ;
बृहउ.२/१/१८) म्हणून हे सिद्ध होत आहे की स्वप्नातही
सांसारिक पदार्थांची रचना होत असते आणि ती अत्यंत विचित्र
तथा जीवकृत असते.

संबंध - पुढे म्हणतात -

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ ३.२.२ ॥

अर्थ - च = तथा, एके = एकाच शाखेचे, निर्मातारम् = पुरुषाला
कामनांचा निर्माताही मानतात; च = आणि (त्यांच्या मताने),
पुत्रादयः = पुत्र आदि ही 'काम' अथवा वासनेचा विषय आहेत.

व्याख्या - कठोपनिषदात वर्णन आले आहे की, 'य एष सुप्तेषु
जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।' (२/२/८) 'हा नाना
प्रकारच्या भोगांची रचना करणारा पुरुष अन्य सर्व झोपी
गेल्यावर स्वयं जागत राहतो.' यात पुरुषाला कामनांचा
निर्माता म्हटले आहे. (क.उ.१/१/२३-२४) च्या अनुसार पुत्र-पौत्र

आदिसुद्धा काम अथवा कामनेचे विषय आहेत. यावरून ही हेच सिद्ध होते की, स्वप्नात सृष्टि आहे.

संबंध - याप्रकारे पूर्वपक्षींच्या द्वारा स्वप्नातील सृष्टिला सत्य सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला गेला तसेच तिला जीवकर्तृक दाखविले गेले. आता सिद्धान्तीच्या तर्फे त्याचे उत्तर दिले जात आहे.

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३.२.३. ॥

अर्थ - तु = परंतु, कात्स्न्येन = पूर्णरूपाने; अनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् = त्याच्या रूपाची अभिव्यक्ति (उपलब्धी) होत नसल्याने; मायामात्रम् = ती मायामात्र आहे.

व्याख्या - स्वप्नाच्या सृष्टिचे वर्णन करीत असतांना श्रुतिने ही गोष्ट तर प्रथमच स्पष्ट केली आहे की, जीवात्मा तेथे ज्या ज्या वस्तुंची रचना करतो, त्या वास्तवात नसतात. याशिवाय, असेही दिसून येते की, स्वप्नात सर्व वस्तु पूर्णरूपाने दिसून येत नाहीत. जे काही दिसून येते ते अनियमित आणि अर्धवटच दिसून येते. प्रश्नोपनिषदात तर स्पष्टच म्हटले आहे की, 'जागृत अवस्थेत ऐकलेल्या, पाहिलेल्या आणि अनुभव केलेल्या वस्तूंना पाहतो, परंतु विचित्र ढंगाने पहातो. पाहिलेल्या-ऐकलेल्या आणि न पाहिलेल्या ऐकलेल्या ही गोष्टी

पहातो तसेच अनुभव केलेल्या आणि अनुभव न केलेल्याहि पाहतो.' या सर्व कारणामुळे हेच सिद्ध होत आहे की, स्वप्नाची सृष्टि वास्तविक नाही आहे. जीवाला कर्मफलाचा भोग करविण्यासाठी भगवान आपल्या योगमायेने त्याच्या कर्मसंस्कारांच्या वासनानुसार तशी दृश्ये पहाण्यास त्यास भाग पाडतात; म्हणून ती स्वप्न-सृष्टि तर मायामात्र आहे. जागृतीप्रमाणे खरी नाहीत. हेच कारण आहे की, त्या अवस्थेमध्ये केलेल्या शुभाशुभ कर्मांचे फळ जीवात्म्यास भोगावे लागत नाही. तथा पूर्वपक्षीने जे असे म्हटले होते की काही काही शाखांचे लोक पुरुषाला पुत्र-पौत्रादि काम्य विषयांची रचना करणारा म्हणतात, ते ठीक नाही आहे; कारण की तेथे स्वप्नावस्थेचे प्रकरण नाही आणि त्या मंत्रात जीवात्म्यास काम्य-विषयांचा निर्माता म्हटलेले नाही, तेथे हे विशेषण परमात्म्यासाठी आले आहे.

संबंध - यावरून तर हेच सिद्ध होत आहे की, स्वप्न सर्वथा व्यर्थ आहे, त्याची काही सार्थकता नाही; यावर सांगतात.

सूचकश्चिद्दृष्टि श्रुतेरावक्षते च तद्विदः ॥ ३.२.४ ॥

अर्थ - सूचकः = स्वप्न भविष्यात घडणाऱ्या शुभाशुभ परिणामाचे सूचक, च = ही असते, हि = कारण की; श्रुतेः = श्रुतिवरून हे सिद्ध होत आहे; च = आणि तद्विदः =

स्वप्नविषयक शास्त्रास जाणणारे ही; आचक्षते = अशीच गोष्ट सांगतात.

व्याख्या - 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ॥' 'ज्यावेळी काम्यकर्माच्या प्रसंगात स्वप्नातील दृश्यात स्त्रीला पहातो, तेव्हा असे स्वप्न पहाण्याचा परिणाम हा समजला पाहिजे की, त्या केल्या जाणाऱ्या काम्यकर्मात उत्तमप्रकारे अभ्युदय होणार आहे.' तसेच असे ही म्हटले आहे की, 'जर स्वप्नात काळे दात असणाऱ्या काळ्या पुरुषास पाहिले तर ते मृत्यूचे सूचक असते.' (ऐतरेय आरण्यक ३/२/४/१७) इत्यादि श्रुतिच्या प्रमाणांनी हे सिद्ध होत आहे की, स्वप्न सर्वथा व्यर्थ नाही; ते वर्तमानाच्या आगामी परिणामाचे सूचक ही असते. याशिवाय, जे स्वप्नविज्ञान जाणणारे विद्वान आहेत, ते ही याप्रकारे स्वप्नात पाहिलेल्या दृश्यास भविष्यात होणाऱ्या शुभाशुभ घटनांचे सूचक म्हणतात. यावरून हे ही सिद्ध होत आहे की, स्वप्नातील घटना जीवात्म्याची स्वतंत्र रचना नाही, तो तर निमित्तमात्र आहे. वास्तवात सर्व काही जीवाच्या कर्मानुसार त्या परमेश्वराच्या शक्तिनेच होत असते.

संबंध - जीवात्मा हा तर ईश्वराचाच अंश आहे म्हणून त्याच्या ठिकाणी ईश्वराचे ज्ञान आणि ऐश्वर्य आदि गुण ही अंशिक

रूपाने असतीलच. मग जर असे मानले की, स्वप्नातील सृष्टि जीवात्मा स्वयं करतो तर काय हानि आहे ? यावर सांगतात.

पराभिध्यानात् तुर्योहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ३.२.७ ॥

अर्थ - जीवात्म्यामध्ये ही ईश्वरासमान गुण आहेत. तु = परंतु, तुर्योहितम् = लपलेले (आवृत्त) आहेत; पराभिध्यानात् = (अतः) परब्रह्म परमात्म्याचे निरंतर ध्यान करण्याने (ते प्रकट होतात); हि = कारण की, ततः = त्या परमात्म्याच्या सकाश असल्यानेच; अस्य = याचे; बन्धविपर्ययौ = बंधन आणि त्याचा विपरीत अर्थात मोक्ष आहे.

व्याख्या - जीवात्मा ईश्वराचा अंश आहे, म्हणून हा ही ईश्वराच्या सटश गुणांचा आहे, यात काहीही संदेह नाही आहे; परंतु याचे ते सर्व गुण तुर्योहित आहेत. लपलेले आहेत. यामुळे त्यांचा उपयोग दिसून येत नाही. त्या परब्रह्म परमेश्वराचे निरंतर ध्यान करण्याने जीवाचे ते लपलेले गुण पुन्हा प्रकट होऊ शकतात. (श्वे.उ.१/१०) 'तस्याभिध्यानाद् योजनात्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥' परमेश्वराच्या आराधनेशिवाय आपोआप त्यांचे प्रकट होणे संभव नाही. कारण की, या जीवाचे अनादिसिद्ध बंधन आणि त्यापासून मुक्त होणे त्या जगत्कर्त्या परमेश्वराच्याच अधीन आहे. (श्वे.उ.६/१६) म्हणून तो स्वयं स्वप्नाची सृष्टिआदि काही

करू शकत नाही. साधकास हे आवश्यक आहे की, हे रहस्य समजून घेऊन त्या परम दयाळू सर्वशक्तिमान परब्रह्म परमेश्वराचा आश्रित होऊन निरंतर त्याचे भजन-ध्यान करावे आणि या बंधनातून सुटका व्हावी म्हणून भगवंताची प्रार्थना करावी. या जगतरूपी नाटकाचा सूत्रधार परमेश्वर ज्याला त्या प्रपंचापासून अलग करण्याची इच्छा करेल, तोच यापासून अलग होऊ शकतो.

संबंध - या जीवात्म्याचे जे वास्तविक ईश्वरसंबंधी गुण आहेत, ते का लपलेले आहेत ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ३.२.६ ॥

अर्थ - सः = तो तिरोभाव, अपि = ही, देहयोगात् = शरीराच्या संबंधाने; वा = ही आहे.

व्याख्या - या जीवात्म्यामध्ये त्या परब्रह्म परमात्म्याचे स्वाभाविक गुण विद्यमान असूनहि जो त्या गुणांचा तिरोभाव होतो, ते गुण प्रकट होत नाहीत. तसेच हा जीवात्मा त्या सर्व गुणांबद्दल सर्वथा अनभिज्ञ आहे याचे मुख्य कारण जीवात्म्याची शरीराशी एकता मानणे हेच आहे. हेच याचे बंधन आहे आणि हे अनादिकाळापासून आहे. याच कारणामुळे जन्म-जन्मांतरातील कर्म-संस्कारांमुळे परवश झालेला हा जीव

नाना योनिमध्ये जन्म घेतो आणि मरतो तसेच नाना प्रकारच्या दुःखांचा उपभोग करीत राहतो.

संबंध - येथपर्यंत स्वप्नावस्थेवर विचार केला गेला आहे. त्यातच प्रवेशवश जीवात्म्याचे बंधन आणि त्यातून सुटण्याच्या उपायाचेही संक्षेपात वर्णन झाले आहे. आता जीवात्म्याच्या सुषुप्ति अवस्थेवर विचार करण्यासाठी पुढील प्रसंगाचा आरंभ केला जात आहे. प्रायः असे सांगितले जाते की, सुषुप्ति अवस्थेमध्ये जीवात्म्याचा ब्रह्माशी संयोग होत असतो. यामुळे अशी भ्रान्त धारणा होऊ शकते की, सुषुप्ति ही समाधीच्या सदृश काही सुखप्रद अवस्था आहे. म्हणून या भ्रमाचे निवारण करण्यासाठी सांगतात.

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ३.२.७ ॥

अर्थ - तद्भावः = (सुषुप्ति अवस्थेत) त्या स्वप्नदृश्याचा अभाव होऊन जातो. (त्या समयी जीवात्मा); नाडीषु = नाड्यांमध्ये (स्थित होऊन जातो); तच्छ्रुतेः = कारण की श्रुतिचे कथनही तसेच आहे; च = तथा, आत्मनि = आत्म्यामध्ये ही (त्याची स्थिती सांगितली गेली आहे.)

व्याख्या - पूर्वसूत्रात जे स्वप्नावस्थेचे वर्णन केले गेले आहे तिचा उपभोग करते समयी हा जीवात्मा कधी तर स्वप्नातून

जागा होतो आणि कधी परत स्वप्नात स्थित होऊन जातो. पुन्हा जागतो आणि परत स्वप्नावस्थेत निघून जातो. (बृहउ.४/३/१० पासून १८पर्यंत) याप्रकारे स्वप्नगत मानसिक सुख-दुःखांचा उपभोग करीत करीत कधी सुषुप्ति अवस्था झाल्यावर स्वप्नातील दृश्यांचा अभाव होऊन जातो. यावरून हेच सिद्ध होते की ती मायामात्र आहेत, कारण की बाह्यजगताचा अभाव होत नाही, त्याचे कार्य जसेच्या तसेच चालत रहाते तथा जीवात्म्याचे शरीर ही सुरक्षित रहाते, म्हणून त्याचे सत् असणे सिद्ध होते. त्या समयी जीवात्म्याला या प्रपंच्याच्या उपभोगापासून विश्राम मिळतो तथा शरीर आणि इंद्रियांचा थकवा दूर होतो. ती अवस्था आल्यावर जीवात्म्याची स्थिती कशी आणि कोठे रहाते या विषयी श्रुति म्हणते - 'जेव्हा हा सुषुप्ति अवस्थेला प्राप्त होतो, तेव्हा काहीही जाणत नाही. त्याच्या शरीरात ज्या बाहतर हजार हिता नावाच्या नाड्या हृदयापासून निघून समस्त शरीरात व्याप्त होतात, त्यात पसरून तो समस्त शरीरात व्याप्त होऊन शयन करतो.' (बृहउ.२/१/१९) दुसऱ्या श्रुतिमध्ये असेही सांगितले गेले आहे की, ' ज्यावेळी हा शयन करीत असून कुठल्याहि प्रकारचे स्वप्न बघत नसतो, सर्व प्रकाराने सुखी होऊन नाड्यांमध्ये व्याप्त होऊन जातो त्या समयी त्यास कुठलोहि पाप स्पर्श करू शकत नाही.' (छं.उ.८/६/३) भाव हा आहे की, त्या समयी

अज्ञातामध्ये याच्या शरीराच्या क्रियेद्वारा कुठल्या जीवाची हिंसादि पापकर्म घडले तरी ते पाप लागत नाही. तसेच कोठे असे ही सांगितले आहे की, 'हे सौम्या ! त्या सुषुप्तिच्या समयी हा पुरुष 'सत्' ने संपन्न असतो.' (छां.उ.६/८/१) एका ठिकाणी असे वर्णन आले आहे की, त्या समयी परमात्म्याच्या स्पर्शास प्राप्त झालेला हा जीवात्मा बाहेरच्या कुठल्या वस्तुला ही जाणत नाही आणि शरीराच्या आतील कुठल्या वस्तुलाही जाणत नाही. (बृहउ.४/३/२१) या सर्व वर्णनावरून हेच कळून येते की, नाड्यांचे मूळ आणि हा जीवात्मा तथा परब्रह्म परमात्मा यांचे निवासस्थान हृदय आहे, त्याच जागी सुषुप्तिमध्ये जीवात्मा शयन करतो, म्हणून त्याची स्थिती हृदयस्थ नाड्यांत आणि परमात्म्यातही सांगितली गेली जाऊ शकते. यात काही विरोध नाही आहे. स्थानाच्या एकतेमुळेच कोठे त्यास ब्रह्माची प्राप्ति, कोठे प्रलयाप्रमाणे परमात्म्याशी संयुक्त होणे आदि सांगितले गेले आहे. परंतु यावरून असे समजता कामा नये की हा ही समाधिप्रमाणे मुक्तिमध्ये सहायक आहे. ती तर महान तामसी सुखाचा उपभोग करविणारी अज्ञानमयी स्थिती आहे. (गीता१८/३९) म्हणून शरीराच्या रक्षणासाठी कमीत कमी आवश्यक समयापर्यंतच शयन करायला हवे, श्रेष्ठ सुखाच्या बुद्धिने नाही. प्रश्नोपनिषदात स्पष्टच असे वर्णन आहे की, 'हे मन जेव्हा तेजाने अर्थात उदानवायुने दबले जाते - उदानवायु

इंद्रियांसहित मनास हृदयात घेऊन जाऊन मोहित करून टाकतो, तेव्हा याची सुषुप्ति अवस्था होते त्या समयी हा स्वप्न बघत नाही. या शरीरात जीवात्म्यास हे सुषुप्ति-जनित सुख होत असते.' (प्र.उ.४/६) या विषयात दुसऱ्या श्रुतिमध्ये जी अशी गोष्ट सांगितली आहे की, 'त्या समयी तो तेजाने संपन्न असतो.' (छां.उ.८/६/३) तेथे ही तेजाचा अर्थ उदानवायुच समजायला हवा, ब्रह्म नाही. कारण की, प्रश्नोपनिषदात तिसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर देताना नऊ आणि दहा या मंत्रात स्पष्टच उदानवायुची आणि तेजाची एकता केली गेली आहे. म्हणून असे मानण्यानेच तेथे केले गेलेल्या वर्णनाशी छान्दोग्यश्रुतिची एकवाक्यता सिद्ध होईल.

संबंध - सुषुप्तिकाळात जी परमात्माबरोबर जीवात्म्याची स्थिती सांगितली गेली आहे, तिची पुष्टि करतात.

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ३.२.८ ॥

अर्थ - अतः = म्हणून, अस्मात् = येथून, प्रबोधः = जीवात्म्याचे जगणे (श्रुतिमध्ये सांगितले गेले आहे)

व्याख्या - जी वस्तु जिव्यात विलीन होते आणि तेथूनच प्रकटही होत असते या न्यायाने जीवात्मा सुषुप्तिचा अंत झाल्यावर जेव्हा जागा होतो तेव्हा येथून अर्थात परमात्म्याचे

निवास-स्थान हृदयापासूनच जागृत होतो. म्हणून त्याचा लय होण्याचे स्थानही तेच आहे हे आपोआपच सिद्ध होत आहे. हे जागणे त्या परमात्म्याच्याच व्यवस्थेने होते. जितका वेळपर्यंत त्याच्या प्रारब्धानुसार सुषुप्तिचा सुखोपभोग व्हावयास हवा असेल तितका समय पूर्ण झाल्यावर त्या परमेश्वराच्या व्यवस्थेने जीवात्मा जागृत होतो, हा भावही येथे समजून घेतला पाहिजे.

संबंध - येथे ही जिज्ञासा होते की जो जीवात्मा सुषुप्ति-अवस्थेमध्ये विलीन होत असतो, तो जागा झाल्यावर परत येतो अथवा शरीराच्या कुठल्यातरी अंगात पडून राहिलेला दुसराच कुठला जीव जागा होतो ? यावर सांगतात.

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः॥ ३.२.९ ॥

अर्थ - तु = निःसंदेह, स एव = तोच जागा होतो; कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः = कारण की कर्म, अनुस्मृति वेदप्रमाण आणि कर्म करण्याची आज्ञा या सर्वांची सिद्धी तेव्हाच होईल, म्हणून असे मानणेच योग्य आहे.

व्याख्या - जो जीवात्मा झोपी जातो तोच जागा होतो. झोपतो एक आणि जागतो दुसरा असे मानण्यात अनेक दोष येतात. म्हणून असे मानणे शक्य नाही; कारण की असे दिसून येते की

मनुष्य पहिल्या दिवशी ज्या कर्माचा आरंभ करतो, त्याच्या शेष भागाची पूर्ति दुसऱ्या-तिसऱ्या दिवसापर्यंत करीत राहतो. अर्धे काम कुणी एकाने केले असेल आणि शेष राहिलेले अर्धे काम आपणच सोडून दिलेले समजून त्याची पूर्ति दुसरा करेल हे संभव नाही तसेच जागे झाल्यावर पूर्वीच्या सर्व गोष्टींच्या स्मृतिबरोबर हे ही स्मरण आपोआप होतच असते की जो आतापर्यंत झोपलेला होता तोच मी आता जागा झालो आहे. दुसऱ्या जीवात्म्याची कल्पना केल्याने कुठल्याही प्रकारे याची संगति लागू शकत नाही. तसेच श्रुतिमध्येही ठिकठिकाणी जो झोपतो तो जागा होतो असे सांगितले गेले आहे. (बृहउ.४/३/१६) आणि कर्म करण्याची जी वेदामध्ये आज्ञा दिली गेली आहे तिची सफलता ही जो झोपतो त्याच्या जागण्याने होईल. कारण की, एकाला दिलेल्या आज्ञेचे पालन दुसरा कसा करू शकेल ? या सर्व कारणांनी हेच सिद्ध होत आहे की जो जीवात्मा सुषुप्तिकालात विलीन होतो तोच जागा होतो.

संबंध - ज्यावेळी मनुष्य एखाद्या कुठल्यातरी औषध आदिने मूर्च्छित केला जातो अथवा अन्य कुठल्या रोग आदि कारणांनी अचेत होऊन जातो त्या समयी ही त्याला बाहेरच्या जगताचे ज्ञान रहात नाही, ना तो स्वप्नहि पाहतो आणि सुखाचाहि

अनुभव करत नाही, तर ती कोणती अवस्था आहे ? या जिज्ञासेवर सांगता

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ ३.२.१० ॥

अर्थ - मुग्धे = मूर्च्छाकाळी, अर्द्धसम्पत्तिः = अर्धवट सुषुप्ति-अवस्था मानली पाहिजे; परिशेषात् = कारण की हीच अवस्था शेष राहत आहे; अन्य कुठली अवस्था शेष नाही.

व्याख्या - जन्मानंतर मरणापूर्वी जीवाच्या पूर्वोक्त तीन अवस्थांचे प्रसिद्ध आहेत. कुठल्या विशेष कारणाने कधी कधी होणारी मुग्धावस्था सर्वांची आणि सदैव (नेहमी) असत नाही; म्हणून तिची लक्षण काहीशी सुषुप्तिमध्येच संगत असू शकतात. म्हणून हिला अर्धवट सुषुप्ति मानणेच उचित आहे; कारण की त्या अवस्थेत सुषुप्तिचा सुखलाभ होत नाही; केवळ अज्ञानमात्र मध्येच सुषुप्तिशी हिची समता आहे. म्हणून हिला पूर्णतया सुषुप्तिही म्हणता येणे शक्य नाही.

संबंध - पूर्वप्रकरणात जीवात्म्याच्या जागृत आदि अवस्थांचे निरूपण केले गेले आहे. त्यात प्रसंगवश ही गोष्टही सांगितली गेली आहे की, त्या परब्रह्म परमेश्वराचे निरंतर चिंतन केल्याने हा जीव कर्मबंधनापासून मुक्त होऊ शकतो. ज्याच्या ध्यानाचे हे महान फल सांगितले गेले आहे त्या परब्रह्म परमात्म्याचे

स्वरूप काय आहे ? याचा निर्णय करण्यासाठी पुढील प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे. येथे ही जिज्ञासा होत आहे की, श्रुतिमध्ये काही ठिकाणी तर त्या परमेश्वरास सर्वथा निर्विशेष निर्गुण म्हटले गेले आहे. (क.उ.१/३/१५, मा.उ.७) कोठे त्यास सर्वेश्वर, सर्वशक्तिमान, सर्वज्ञ, अंतर्दामी, सर्वसाक्षी तसेच समस्त प्राण्यांच्या उत्पत्ति आणि प्रलयाचे कारण म्हटले गेले आहे. (मा.उ.६) कोठे त्यास सर्वव्यापी आणि कोठे अङ्गुष्ठमात्र म्हटले गेले आहे. कोठे क्रियाशील तर आणखी कोठे अक्रिय म्हटले आहे, म्हणून त्याचे वास्तविक स्वरूप काय आहे ? तसेच हृदय आदि ज्या ज्या स्थानी परमात्म्याची स्थिती सांगितली गेली आहे त्यांच्या दोषांनी तो लिप्त होतो की नाही ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ३.२.११ ॥

अर्थ - स्थानतः = स्थानाच्या संबंधाने; अपि = ही, परस्य = परब्रह्म परमात्म्याचे, न = कुठल्या ही प्रकारच्या दोषापासून संसर्ग होत नाही; हि = कारण की, सर्वत्र = सर्व वेदवाक्यामध्ये त्या ब्रह्मास; उभयलिङ्गम् = दोन्ही प्रकारच्या लक्षणांनी युक्त अर्थात सर्व प्रकारच्या दोषांपासून रहित निर्विशेष तथा समस्त दिव्य गुणांनी संपन्न सांगितले गेले आहे.

व्याख्या - कठोपनिषदात म्हटले आहे की, 'अणोरणीयान महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्' (क.उ.१/२/२०) 'या जीवात्म्याच्या हृदयरूपी गुहेत राहणारा परमात्मा लहानाहून लहान तसेच मोठ्याहून मोठा आहे.' 'ते ब्रह्म बसलेले असूनहि दूर निघून जाते, झोपलेले असूनहि सर्व बाजूस निघून जाते.' (क.उ.१/२/२१) 'ते जीवात्म्याबरोबर त्याच्या हृदयगुहेत स्थित आहे.' (क.उ.१/३/१) 'ते सर्व धर्मरहित आहे.' (क.उ.१/३/१७) 'भूत आणि भविष्याचा शासक आहे.' (क.उ.२/१/१२-१३) 'त्या परब्रह्मात नाना भेद नाहीत.' (क.उ.२/१/११) 'त्याच्या भयाने अग्नि आदि देवता आपापल्या कार्यात संलग्न राहतात.' (क.उ.२/३/३) याचप्रकारे अन्य श्रुतिमध्येही जेथे यास निर्विशेष म्हटले आहे, त्याच प्रकरणात यास नाना प्रकारच्या दिव्य गुणांनी युक्त ही म्हटले आहे. (श्वे.उ.३/१९) तसेच जे याचे दिव्य गुण सांगितले गेले आहेत ते जीव आणि प्रकृति या दोहोपेक्षा विलक्षण आहेत. म्हणून असेही म्हणता येणे शक्य नाही की, हे दिव्य गुण जीवात्म्याचे अथवा जड प्रकृतिचे आहेत, अथवा उपाधिच्या मुळे त्या परब्रह्मावर याचा आरोप केला गेला आहे, कारण की, परब्रह्म परमात्मा उपाधिरहित आहे. म्हणून हेच सिद्ध होत आहे की तो परमात्मा स्वभावानेच दोन्ही प्रकारच्या लक्षणांनी युक्त आहे. अर्थात तो सर्व प्रकारच्या दोषांपासून रहित निर्विशेष तसेच समस्त दिव्य

गुणांनी संपन्न आहे, म्हणून सर्वत्र व्याप्त आणि समस्त प्राण्यांच्या हृदयात स्थित राहून ही तो परमात्मा त्या त्या वस्तु आणि स्थानांच्या दोषांनी लिप्त होत नाही. त्यात परस्पर विरोधी लक्षणे एकाच वेळी राहू शकतात, कारण की, तो सर्वशक्तिमान आणि सांसारिक पदार्थाहून सर्वथा विलक्षण आहे. लौकिक वस्तुशी तुलना करून त्याचे स्वरूप समजावून देणे शक्य नाही. कारण की तो मन, वाणीचा विषय नाही आहे. म्हणून वेदांनी त्यास दोन्ही प्रकारच्या लक्षणांनी युक्त दाखवून त्याच्या अपार महिम्यास लक्ष्य करविले आहे.

संबंध - प्रकारान्तराने शंका उपस्थित करून त्याचे निराकरण करून पूर्वोक्त गोष्ट दृढ करतात.

न भेदादिति चेन्न प्रत्येक मतद्वचनात् ॥ ३.२.१२ ॥

अर्थ - चेत् = जर म्हणाल की, भेदात् = सगुण (अपरब्रह्म अथवा कार्य ब्रह्म) आणि निर्गुण (परब्रह्म) ही ब्रह्माची पृथक् पृथक् दोन स्वरूपे मानली गेली आहेत म्हणून, (तो एकच परमात्मा दोन्ही लक्षणांनी युक्त आहे.) न = होऊ शकत नाही, इति न = तर अशी गोष्ट नाही आहे; प्रत्येकम् अतद्वचनात् = कारण की प्रत्येक श्रुतिमध्ये याच्या विपरीत एका परब्रह्म परमेश्वरासच दोन्ही प्रकारच्या लक्षणांनी युक्त म्हटले गेले आहे.

व्याख्या - जर असे म्हणाल की, 'जेथे परमात्म्यास सर्वश्रेष्ठ गुणांनी संपन्न म्हटले गेले आहे तेथे मायाविशिष्ट कार्यब्रह्म अथवा अपरब्रह्माचे वर्णन आहे तसेच जेथे त्याच्या निर्विशेष स्वरूपाचे प्रतिपादन केले आहे, तेच परब्रह्माचे वर्णन आहे. याप्रकारे दोन्हीचे पृथक् पृथक् वर्णन असल्यामुळे दोन्ही लक्षणे एकाची नाहीत. म्हणून त्या परब्रह्म परमात्म्यास उभयलिंगांनी युक्त मानणे ठीक नाही.' तर अशी गोष्ट नाही आहे. कारण की, अंतर्यामी ब्राह्मणात पृथ्वीपासून जीवात्म्यापर्यंत सर्वांचा अंतर्यामी आणि अमृत एकाच परब्रह्म परमात्म्यास म्हटले गेले आहे. (बृहउ.३/७/३ पासून २२ पर्यंत) तसेच माण्डूक्योपनिषदात ही एकाच परब्रह्म परमात्म्याचे वर्णन करून त्यास समस्त दिव्य गुणांनी संपन्न (मा.उ.६) आणि सर्वथा निर्विशेष (मा.उ.७) म्हटले गेले आहे. श्वेताश्वतरोपनिषद् (३/१, २) मध्ये त्या एकाच ब्रह्माच्या स्वरूपाचे वर्णन करताना त्यास सुर्यासमान स्वयंप्रकाश आणि मायेपासून सर्वथा अतीत म्हटले गेले आहे. नंतर 'त्याच्याहून श्रेष्ठ, महान तसेच सूक्ष्म दुसरे कोणी नाही' असे म्हणून त्यास सर्वत्र परिपूर्ण म्हटले गेले आहे. (श्वे.उ.३/८,९) पुढे जाऊन त्यास सर्व जागी मुखे, शिर आदि अंगे असणारा म्हटले आहे. (श्वे.उ.३/११) तसेच त्यास सर्वांवर शासन करणारा, महान, सर्वांचा प्रेरक, ज्ञानस्वरूप आणि निर्मल म्हटले गेले आहे.

(श्वे.उ.३/१२) त्यानंतर त्या परमेश्वराला जगतस्वरूप, सर्वत्र हात-पाय आदि अवयव असणारा, सर्व इंद्रियांनी युक्त, आणि समस्त इंद्रिये रहित, सर्वांचा स्वामी, शासक आणि आश्रय म्हटले आहे. (३/१५-१७) याप्रकारे तेथे प्रत्येक श्रुति-वाक्यात एक परब्रह्म परमेश्वरास दोन्ही प्रकारच्या लक्षणांनी युक्त म्हटले गेले आहे. त्याहून भिन्न अपर (कार्य) ब्रह्माचे तेथे वर्णन नाही, म्हणून पर आणि अपर ब्रह्म भिन्न भिन्न आहे असे म्हणणे ठीक नाही. म्हणून हेच सिद्ध झाले आहे की, तो परब्रह्म परमात्माच निर्गुण-निराकार आहे. आणि तोच सगुण-साकारही आहे. या दोन्ही प्रकारच्या लक्षणांनी युक्त असणे त्याचा स्वभावच आहे; कुठल्या उपाधिमुळे अथवा कार्य-कारण भेदामुळे नाही.

संबंध - दुसऱ्या श्रुतिच्या प्रमाणाने पुन्हा त्याचे एकत्वच दृढ करतात.

अपि चैवमेके ॥ ३.२.१३ ॥

अर्थ - अपि च = याशिवाय; एके = कुठल्या एका शाखेचा (विशेषरूपाने), एवम् = याप्रकारे प्रतिपादन करतात.

व्याख्या - तैत्तिरीयोपनिषदात त्या परब्रह्म परमेश्वरास सत्य, ज्ञान आणि अनंत सांगून त्याच्यापासून समस्त जगताची

उत्पत्ति दाखविली आहे. (तै.उ.२/१) तसेच असेही म्हटले आहे की, 'त्याने स्वयं स्वतःला या रूपात बनविले आहे.' तथा त्याला रसस्वरूप आणि सर्वांना आनंदी करणारा म्हटले आहे. नंतर त्याच्या निर्विशेष लक्षणांचे वर्णन करून त्या परमात्म्यामध्ये स्थिति लाभ प्राप्त करणाऱ्या साधकाचे निर्भय पदी स्थित होणे सांगितले आहे. (तै.उ.२/७) त्यानंतर त्याची स्तुति करीत म्हटले आहे की, 'याच्या भयाने वायु वाहतो, याच्याच भयाने सूर्य उदय पावतो, याच्याच भयाने अग्नि आणि इंद्र तथा पाचवा मृत्यू आपापल्या कार्यात प्रवृत्त होत आहेत.' (तै.उ.२/८) याप्रकारे तैत्तिरीय शाखेच्या मंत्रांच्या द्वारा ही त्या एकाच परमात्म्याच्या दोन्ही प्रकारच्या लक्षणांचे कथन होण्यामुळेही एकाच परमेश्वरास निर्गुण आणि सगुण रूपाचे होणे सिद्ध होत आहे.

संबंध - पुन्हा हीच गोष्ट सिद्ध करण्यासाठी दुसरे कारण प्रस्तुत करतात.

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ ३.२.१४ ॥

अर्थ - हि = कारण की, अरूपवत् = रूपरहित निर्विशेष लक्षणांप्रमाणे; एव = ही; तत्प्रधानत्वात् = त्या सगुण स्वरूपाच्या लक्षणांची ही प्रधानता आहे म्हणून, (हेच सिद्ध होत आहे की ते ब्रह्म दोन्ही लक्षणांनी युक्त आहे.)

व्याख्या - ज्या प्रकारे त्या परब्रह्म परमात्म्यास निर्गुण निराकार म्हणणारी वेद-वाक्ये मुख्य आहेत. ठीक त्याचप्रकारे त्याला सगुण-साकार, सर्व दिव्य गुण संपन्न सांगणारी वेद-वाक्येच प्रधान आहेत, त्यांच्यापैकी कुठल्या एकाला मुख्य आणि दुसऱ्यांना गौण असे म्हणता येणे शक्य नाही; कारण की, एकाच प्रकरणात आणि एकाच मंत्रात एका परब्रह्म परमात्म्याच्या स्वरूपाचे वर्णन करून त्यास दोन्ही लक्षणांनी युक्त सांगितले गेले आहे. (श्वे.उ.६/११) "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥११॥" म्हणून रूपरहित निर्विशेष लक्षणांप्रमाणेच सगुण-साकार रूपाची ही प्रधानता होण्यामुळे हेच सिद्ध होत आहे की, तो परब्रह्म परमेश्वर दोन्ही लक्षणांनी युक्त आहे.

संबंध - आता दुसऱ्या दृष्टांताने हीच गोष्ट सिद्ध करतात.

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ ३.२.१७ ॥

अर्थ - च = तथा, प्रकाशवत् = प्रकाशाप्रमाणे; अवैयर्थ्यात् = दोन्हीपैकी कुठले ही लक्षण अथवा त्याचे प्रतिपादक वेदवाक्य व्यर्थ नाही आहे म्हणून (हेच सिद्ध होत आहे की, परमात्मा दोन्ही लक्षणांनी युक्त आहे.)

व्याख्या - ज्याप्रकारे अग्नि आणि वीज आदि सर्व ज्योतिंची दोन रूपे होतात - एक प्रकट आणि दुसरे अप्रकट - या दोन्हीपैकी कुठलेही व्यर्थ नाही, दोन्ही सार्थक आहेत, त्याचप्रकारे त्या ब्रह्माचीही ही दोन्ही रूपे सार्थक आहेत; व्यर्थ नाहीत. कारण की, अशा मानण्यानेच त्याच्या उपासनादिंची सार्थकता होईल; दोन्हीपैकी कुठल्या तरी एकाला प्रधान आणि दुसऱ्याला गौण अथवा अनावश्यक मानले तर त्याची सार्थकता होणार नाही. श्रुतिमध्ये त्याच्या दोन्ही लक्षणांचे वर्णन आहे; श्रुतिचे वचन कधी व्यर्थ असू शकत नाही, कारण की, ती स्वतः प्रमाण आहेत, म्हणून त्या वेदवाक्यांच्या सार्थकतेसाठी ही ब्रह्माला सविशेष आणि निर्विशेष दोन्ही प्रकारच्या लक्षणांनी युक्त मानणेच उचित आहे.

संबंध - आता श्रुतित प्रतीत होणाऱ्या विरोधाचे दोन सूत्रांच्या द्वारे समाधान केले जात आहे.

आह च तन्मात्रम् ॥ ३.२.१६ ॥

अर्थ - तन्मात्रम् = (श्रुति त्या परमात्म्यास) केवळ सत्य, ज्ञान आणि अनंतमात्र, च = च, आह = म्हणत आहे, तेथे सगुणवाचक शब्दांचा प्रयोग नाही.

व्याख्या - तैत्तिरीय-श्रुतिमध्ये 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै.उ.२/१) अर्थात् 'ब्रह्म, सत्य, ज्ञान आणि अनंत आहे.' याप्रकारे ब्रह्माला केवळ ज्ञान स्वरूपच म्हटले आहे. सत्यसंकल्पत्व आदि गुणांनी युक्त म्हटलेले नाही म्हणून त्यास दोन्ही लक्षणांनी युक्त मानले जाऊ शकत नाही.

संबंध - अशी गोष्ट नाही आहे परंतु -

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ ३.२.१७ ॥

अर्थ - अथो = उक्त कथनानंतर, दर्शयति = श्रुति त्यास अनेक रूपांनी युक्त ही म्हणते, च = याशिवाय, स्मर्यते अपि = स्मृतित ही त्याचे सगुण रूपाचे वर्णन आले आहे.

व्याख्या - पूर्वोक्त 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' या मंत्रात पुढे त्या परमात्म्यास सर्वांच्या हृदयात निहित म्हटले आहे आणि त्याच्यापासून समस्त जगताच्या उत्पत्तिचे वर्णन केले आहे. (तै.उ.२/१) नंतर त्याला रस-स्वरूप, सर्वांना आनंद देणारा (२/७) आणि सर्वांचा संचालक (२/८) म्हटले आहे. म्हणून त्या श्रुतिला केवळ निर्गुणपरक मानणे उचित नाही. याचप्रकारे स्मृतिमध्ये ठिकठिकाणी त्या परब्रह्म स्वरूपाचे वर्णन दोन्ही प्रकाराने उपलब्ध होत आहे. जसे - 'जो मला अजन्मा, अनादि आणि लोकमहेश्वर जाणतो, तो मनुष्यामध्ये ज्ञानी आहे. आणि

सर्व पापांपासून मुक्त होऊन जातो.' (गीता १०/३) 'यो मामजमनादिं च वेति लोकमहेश्वरम् । असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥' 'मला सर्व यज्ञ आणि तपांचा भोक्ता, संपूर्ण लोकांचा महान ईश्वर, समस्त प्राण्यांचा सुहृद जाणून मनुष्य शांतिस प्राप्त होतो.' (गीता ७/२९) 'भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥' 'असा सगुणरूप असणारा मी केवळ अनन्य भक्तित्या द्वाऱा पाहिला जाऊ शकतो, तत्वाने जाणण्यात येऊ शकतो आणि माझ्यामध्ये प्रवेश करणे ही शक्य होऊ शकते.' (गीता ११/५४) 'भवत्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥' श्रीमद्भगवद्गीतेच्या पंधराव्या अध्यायात क्षर आणि अक्षरांची लक्षणे सांगून हे स्पष्ट रूपाने सांगितले गेले आहे की, 'उत्तम पुरुष या दोन्हीहून भिन्न आहे जो परमात्मा या नावाने ओळखला जातो, जो तिन्ही लोकांमध्ये प्रविष्ट होऊन सर्वास धारण करतो तसेच जो सर्वांचा ईश्वर एवं अविनाशी आहे.' (१७/१७) 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥' याप्रकारे परब्रह्म पुरुषोत्तमाच्या सगुण स्वरूपाचे वर्णन करून शेवटी असेही म्हटले आहे की, 'जो मला याप्रकारे पुरुषोत्तम जाणतो, तो सर्व काही जाणणारा आहे.' (१७/१९) 'यो मामेवसम्मूढे जानाति पुरुषोत्तमम् । य

सर्वविद् -----॥' याप्रकारची अनेक वचने स्मृतिमध्ये आढळून येतात. ज्यात भगवंताच्या सगुण रूपाचे वर्णन आहे आणि त्यांना वास्तविक म्हटले गेले आहे. याप्रकारे श्रुति आणि स्मृतिमध्ये परमेश्वराच्या निर्गुणनिर्विशेष रूपाचेहि वर्णन दिसून येते. (क.उ.१/३/१७, मुण्डक.१/१/६, माण्डूक्य.७) आणि ते ही सत्य आहे. म्हणून हेच सिद्ध होते की ब्रह्म दोन्ही प्रकारच्या लक्षणांनी युक्त आहे.

संबंध - त्या परब्रह्म परमेश्वराचे सगुण रूप उपाधिभेदाने नाही, परंतु स्वाभाविक आहे, ही गोष्ट सिद्ध करण्यासाठी दुसरे प्रमाण देतात.

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ ३.२.१८ ॥

अर्थ - च = आणि, अत एव = म्हणून अर्थात त्या परमेश्वराची उभय रूपे स्वाभाविक आहेत, हे सिद्ध करण्यासाठी, सूर्यकादिवत् = सूर्य आदित्या प्रतिबिंबाप्रमाणे, उपमा = उपमा दिली गेली आहे.

व्याख्या - 'सर्व भूतांचा आत्मा परब्रह्म परमेश्वर एक आहे. तथापि तो भिन्न भिन्न प्राण्यांमध्ये स्थित आहे, म्हणून जलात प्रतिबिंबित चन्द्रम्याप्रमाणे एक आणि अनेक रूपातहि दिसत असतो.' (ब्रह्मबिन्दु ३.१२) 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते

व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥' या दृष्टांताने ही गोष्ट दाखविली गेली आहे की, तो सर्वांतर्यामी परमेश्वर सगुण आणि निर्गुण भेदाने अलग-अलग नाही; परंतु एकच आहे; तथापि प्रत्येक जीवात्म्यात वेगवेगळा दिसून येत आहे. येथे चंद्रम्याच्या प्रतिबिंबाचा दृष्टांत देऊन हा भाव दाखविला गेला आहे की, जसा सूर्य आणि चंद्रमा आदिमध्ये जो प्रकाशगुण आहे, तो स्वाभाविक आहे, उपाधिमुळे नाही आहे. त्याचप्रकारे परमात्म्यामध्ये ही जे सत्यसंकल्पत्व, सर्वज्ञत्व आणि सर्वव्यापित्वादि गुण आहेत ते स्वाभाविक आहेत, उपाधिच्या योगे नाहीत. दुसरा हा भाव दाखविला आहे की, ज्याप्रकारे चंद्रम्याचे प्रतिबिंब जलात वेगवेगळे दिसत असूनहि एक आहे त्याचप्रकारे परमात्मा सर्व प्राण्यामध्ये अंतर्यामी रूपाने अलग-अलग असल्याप्रमाणे स्थित असून ही एकच आहे तसेच तो सर्वात रहात असूनहि त्यांच्या त्यांच्या गुण-दोषापासून अलिप्त आहे. गीतेच्या निम्नांकित वचनाने ही या सिद्धांताची पुष्टि होत आहे. 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।' 'तो परमात्मा विभागरहित आहे तरीही विभक्ताप्रमाणे सर्व प्राण्यांमध्ये स्थित आहे.' इत्यादि (१३/१६) हाच त्याचा विचित्र महिमा आहे.

संबंध - येथे प्रतिबिंबाचा दृष्टांत दिला गेल्यामुळे असा भ्रम होऊ शकतो की, परमात्म्याचे सर्व प्राण्यांमध्ये रहाणे

प्रतिबिंबाप्रमाणेच मिथ्याच आहे, वास्तविक नाही; म्हणून या भ्रमाच्या निवृत्तिसाठीपुढील सूत्र सांगतात.

अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ ३.२.१९ ॥

अर्थ - तु = परंतु, अम्बुवत् = जलात स्थित चंद्रम्याप्रमाणे, अग्रहणात् = परमात्म्याचे ग्रहण न होण्यामुळे, (त्या परमेश्वरास); तथात्वम् = सर्वथा तसेच, न = नाही असे समजता कामा नये.

व्याख्या - पूर्वं सूत्रात परमेश्वरास समस्त प्राण्यांमध्ये स्थित सांगून जलात दिसणाऱ्या चंद्रम्याचा दृष्टांत दिला आहे; परंतु पूर्णतया तो दृष्टांत परमात्म्यास बरोबर लागू पडत नाही. कारण की, चंद्रमा वस्तुतः जलात नाही आहे. केवळ त्याचे प्रतिबिंब दिसत असते. परंतु परमात्मा तर स्वयं सर्वांच्या हृदयात खरोखरच स्थित आहे आणि त्या त्या जीवांच्या कर्मानुसार त्यांना आपल्या शक्तिच्या द्वारे संसारचक्रात भ्रमण करवितो. (गीता१८/६१) म्हणून चंद्रम्याच्या प्रतिबिंबाप्रमाणे परमेश्वराची स्थिती नाही आहे. येथे दृष्टांताचा केवळ एक अंश घेऊन असे समजले पाहिजे की परमेश्वर एक असून ही अनेक असल्यासारखा दिसतो. वास्तवात तो नाना (अनेक) नाहीच, तथापि सर्वशक्तिमान असल्यामुळे अलग-अलग प्राण्यांमध्ये एका रूपाने स्थित आहे.

संबंध - जरी अशी गोष्ट आहे तर प्रतिबिंबाचा दृष्टांत का दिला गेला ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

वृद्धिहासभावत्वमन्तर्भावाद्दुभयसामञ्जस्यादेवम्॥ ३.२.२० ॥

अर्थ - अन्तर्भावात् = शरीरात स्थित असल्यामुळे; वृद्धिहासभावत्वम् = शरीराप्रमाणे परमात्म्याच्या वाढणे-घटणे (कमी होणे) याची संभावना असते म्हणून, (त्याच्या निषेधात), उभयसामञ्जस्यात् = परमात्मा आणि चंद्रप्रतिबिंब या दोन्हीची समानता आहे म्हणून, एवम् = या प्रकारचा दृष्टांत दिला गेला आहे.

व्याख्या - उपमा उपमेय वस्तुच्या कुठल्या तरी एका अंशाची समानता लक्षात घेऊन दिली जाते. पूर्णतया दोन्हीची एकता होईल तर मग उपमा म्हटली जाणार नाही. तर ते वास्तविक वर्णन होऊन जाईल. म्हणून येथे ही ज्याप्रकारे चंद्रम्याचे प्रतिबिंब जलात राहूनहि जलाच्या कमी जास्त होणे आदि विकारांशी संबद्ध असत नाही, तसाच परब्रह्म परमेश्वर सर्वात राहूनही निर्विकार रहात असतो. त्याच्या कमी जास्त होणे आदि विकाराने तो लिप्त होत नाही. या दृष्टांताचा आशय एवढाच आहे म्हणून या दृष्टांतामुळे अशी शंका करता कामा नये की, परमात्म्याची सर्व प्राण्यांमध्ये जी स्थिती सांगितली

गेली आहे ती ही चंद्रम्याच्या प्रतिबिंबाप्रमाणे अवास्तविक (खोटी) होईल.

संबंध - प्रकारान्तराने पुन्हा त्या भ्रमाची निवृत्ति केली जात आहे.

दर्शनाच्च ॥ ३.२.२१ ॥

अर्थ - दर्शनात् = श्रुतिमध्ये दुसरे दृष्टांत दिसून येतात म्हणून; च = ही, (हेच सिद्ध होत आहे की, परमात्म्याची स्थिती प्रतिबिंबाप्रमाणे अवास्तविक नाही.)

व्याख्या - कठोपनिषद (२/२/९) मध्ये सांगितले आहे की, 'अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥' 'ज्याप्रकारे समस्त ब्रह्माण्डात प्रविष्ट झालेला एकच अग्नि नाना रूपात त्यांच्या सदृश्य रूपाचा होऊन रहातो, त्याचप्रकारे सर्व प्राण्यांचा अंतरात्मा परमेश्वर एक असूनहि नाना रूपात प्रत्येकाच्या रूपाचा जणु होत असतो. तसेच त्यांच्या बाहेरहि आहे.' अग्निच्या प्रमाणेच तेथे वायु आणि सूर्याच्या दृष्टांताने ही परमेश्वराची वस्तुगत गुण-दोषापासून निर्लिप्तता सिद्ध केली गेली आहे. (क.उ.२/२/१०-११) याप्रकारे प्रतिबिंबाच्या अतिरिक्त दुसरे दृष्टांत जे त्या ब्रह्माच्या

स्थितीच्या सत्यत्वाचे प्रतिपादन करणारे आहेत, वेदात आढळून येतात, म्हणूनहि प्राण्यांमध्ये आणि प्रत्येक वस्तुमध्ये त्या परब्रह्म परमेश्वराची स्थिति प्रतिबिंबाप्रमाणे आभासमात्र नाही आहे. तर सत्य आहे. म्हणून तो सगुण आणि निर्गुण दोन्ही प्रकारच्या लक्षणानी युक्त आहे हे मानणे युक्तिसंगत आहे.

संबंध - येथपर्यंत हे सिद्ध केले गेले आहे की, परब्रह्म परमेश्वर दोन्ही प्रकारच्या लक्षणांनी युक्त आहे. आता ही जिज्ञासा होत आहे की, वेदामध्ये ब्रह्माला दोन्ही प्रकारचे लक्षणांनी युक्त सांगून अंती जे असे सांगितले गेले आहे की, 'नेति नेति' अर्थात 'असे नाही, असे नाही.' या निषेधपरक श्रुतिंचा काय अभिप्राय आहे ? म्हणून याचा निर्णय करण्यासाठी पुढील प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे.

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ ३.२.२२ ॥

अर्थ - प्रकृतैतावत्त्वम् = प्रकरणात जी ब्रह्माची लक्षणे सांगितली गेली आहेत त्यांच्या इयतेचे; प्रतिषेधति = 'नेति, नेति' श्रुति निषेध करते; हि = कारण की, ततः = त्यानंतर, भूयः = दोनदा, ब्रवीति च = सांगतहि आहे.

व्याख्या - बृहदारण्यकोपनिषदात ब्रह्माचे मूर्त आणि अमूर्त दोन रूपे सांगून प्रकरणाचा आरंभ केला गेला आहे. तेथे भौतिक जगतात तर पृथ्वी, जल, आणि तेज - या तिन्हीना त्यांच्या कार्यासहित मूर्त म्हटले गेले आहे तथा वायु आणि आकाशाला अमूर्त म्हटले आहे. त्याच प्रकारे आध्यात्मिक जगतात प्राण आणि हृदयाकाशास अमूर्त तथा त्याहून भिन्न शरीर आणि इंद्रियगोलकादिकांना मूर्त म्हटले आहे. त्यापैकी ज्यांना मूर्त म्हटले आहे, त्यांना नाशवंत अर्थात त्या रूपात न रहाणारे, परंतु प्रत्यक्ष उपलब्ध होण्यामुळे 'सत्' म्हटले, त्याचप्रकारे अमूर्तास अमृत अर्थात नष्ट न होणारे म्हटले आहे. याप्रकारे त्या जड तत्वांचे विवेचन करते वेळीच आधिभौतिक जगतात सूर्यमण्डलास आणि आध्यात्मिक जगतात नेत्राला मूर्ताचे सार म्हटले आहे. याप्रकारे आधिदैविक जगतात सूर्यमण्डलस्थ पुरुषाला आणि आध्यात्मिक जगतात नेत्रस्थ पुरुषाला अमूर्ताचे सार म्हटले आहे. याप्रकारे सगुण परमेश्वराच्या साकार आणि निराकार - या दोन रूपांचे वर्णन करून नंतर सांगितले गेले आहे की, 'नेति,नेति' अर्थात इतकेच नाही, इतकेच नाही. याहून श्रेष्ठ काही उपदेश नाही आहे. त्यानंतर असे सांगितले गेले आहे की, 'त्या परम तत्वाचे नाम सत्याचे सत्य आहे. हा प्राण अर्थात जीवात्मा सत्य आहे आणि त्याचेहि सत्य तो परब्रह्म परमेश्वर आहे.'

(बृहउ.२/३/१/६) याप्रकारे त्या परमेश्वराच्या साकार रूपाचे वर्णन करून हा भाव दाखविला गेला आहे की, यामध्ये जो जड अंश आहे, तो तर त्याच्या अपरा प्रकृतिचा विस्तार आहे आणि जो चेतन आहे ती जीवात्मारूप त्याची परा प्रकृति आहे आणि या दोन्ही सत्यांच्या आश्रयभूत तो परब्रह्म परमेश्वर यांच्याहूनहि पर अर्थात श्रेष्ठ आहे, म्हणून येथे 'नेति-नेति' श्रुति सगुण परमात्म्याचा प्रतिषेध करण्यासाठी नाही आहे; परंतु याची इयत्ता अर्थात तो इतकाच आहे, या परिमित भावाचा निषेध करून त्या परमेश्वराची असीमता अनंतता सिद्ध करण्यासाठी आहे म्हणून 'नेति-नेति' म्हणून सत्याचे सत्य परमेश्वराचे अस्तित्व सिद्ध केले गेले आहे. म्हणून हा परब्रह्म परमेश्वर केवळ निर्गुण-निर्विशेषच आहे, सगुण नाही, असे समजता कामा नये.

संबंध - त्या परब्रह्म परमात्म्याची सगुण आणि निर्गुणदोन्हीही स्वरूपे वास्तविक प्राकृत मन-बुद्धि आणि इंद्रियांच्या अधीन आहे, हा भाव स्पष्ट करण्यासाठी सांगतात.

तदव्यक्तमाह हि ॥ ३.२.२३ ॥

अर्थ - हि = कारण की (श्रुति); तत् = त्या सगुण रूपास; अव्यक्तम् = इंद्रियांच्या द्वारा जाणण्यात न येणारा; आह = सांगत आहे.

व्याख्या - केवळ निर्गुणनिराकार रूपानेच तो परब्रह्म अव्यक्त अर्थात मन-इंद्रियांच्या द्वारा जाणला जाणारा नाही, इतकेच नाही, याचप्रमाणे त्याचे सगुण स्वरूप ही या प्राकृत मन आणि इंद्रिये आदिचा विषय नाही आहे. कारण की, श्रुतिमध्ये आणि स्मृतिमध्ये त्यासही अव्यक्त म्हटले गेले आहे. मुण्डकोपनिषदात प्रथम परमेश्वराच्या सगुण स्वरूपाचे वर्णन याप्रकारे केले गेले आहे. - 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्ण कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥' 'जेव्हा तो द्रष्टा (जीवात्मा) सर्वांचा शासक, ब्रह्माचेही आदिकारण, समस्त जगताचे स्वयंता, दिव्यप्रकाशस्वरूप, परम पुरुष, परमात्म्यास प्रत्यक्ष करतो, त्या समयी पुण्य-पाप दोन्हीना उत्तमप्रकारे धुवून टाकून निर्मल झालेला ज्ञानी सर्वोत्तम समतेला प्राप्त करून घेतो.' (मु.उ.३/१/३) यानंतर चौथ्या मंत्रापासून सातव्या मंत्रापर्यंत सत्य, तप आणि ज्ञान आदिला त्याच्या प्राप्तीचा उपाय सांगितला गेला आहे. नंतर अनेक विशेषणांच्या द्वारा त्याच्या स्वरूपाचे वर्णन करून शेवटी म्हटले आहे. - 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।' (मु.उ.३/१/८) 'हा परमात्मा ना तर नेत्रांनी, ना वाणीने, ना दुसऱ्या इंद्रियांनी अथवा ना मनाने, ना तपाने आणि ना कर्मांनी पहाता येऊ शकत नाही.' याप्रकारचे वर्णन अन्यान्य

श्रुतिमध्ये ही आहे, विस्तारभयामुळे येथे अधिक प्रमाणे दिली गेलेली नाहीत.

संबंध - यावरून असे समजता कामा नये की, परब्रह्म परमेश्वराचे कुठल्याहि अवस्थेत दर्शन होत नाही; कारण की, अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ३.२.२४ ॥

अर्थ - अपि च = याप्रकारे अव्यक्त असूनहि, संराधने = आराधना केल्यावर (उपासक परमेश्वराचे प्रत्यक्ष दर्शन प्राप्त करतो); प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् = ही गोष्ट वेद आणि स्मृति दोन्हीच्या कथनाने सिद्ध होत आहे.

व्याख्या - श्रुति आणि स्मृतिमध्ये जेथे सगुण आणि निर्गुण परमेश्वरास इंद्रियादिकांच्या द्वारे दिसून न येणारा सांगितला गेला आहे तेथेच हे ही सांगितले आहे की, तो परमात्मा नामजप, स्मरण, ध्यान आदि आराधनांच्या द्वारा प्रत्यक्ष होणाराहि आहे. (मु.उ.३/१/८, श्वेता.१/३, १०, २/१५ तथा श्रीमद् भगवद्गीता ११/५४) 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु न पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ।' या प्रकारची अनेक प्रमाणे आहेत. वेद आणि स्मृतिंच्या या वचनात त्या सगुण निर्गुण स्वरूप परब्रह्म परमात्म्यास आराधनेच्या द्वारा प्रत्यक्ष होणारा म्हटले गेले आहे. म्हणून हे सिद्ध होत आहे की, त्याचे प्रत्यक्ष

दर्शन होत असते. भगवंतानी स्वतः सांगितले आहे - 'हे अर्जुना ! अनन्य भक्तित्या द्वाराच मला तत्त्वतः जाणणे शक्य होत असते. माझे दर्शन होऊ शकते आणि माझ्यात प्रवेश करणेही शक्य होते.' (११/५४) म्हणूनही हेच सिद्ध होत आहे की, तो परब्रह्म परमेश्वर अवश्य आहे. आणि तो सगुण तथा निर्गुण दोन्ही लक्षणांनी युक्त आहे.

संबंध - त्या परमेश्वराचे स्वरूप आराधनेने जाणले जाते, अन्यथा नाही; या कथनाने तर हे सिद्ध होत आहे की, वास्तविक परमात्मा निर्विशेषच आहे, केवळ भक्तांसाठी आराधनकाळात सगुण होतो, अशी शंका आली तर सांगतात.

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यंप्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ ३.२.२५ ॥

अर्थ - प्रकाशादिवत् = अग्नि आदित्या प्रकाशादि गुणांप्रमाणे; च = ही, अवैशेष्यम् = (परमात्म्यातही) भेद नाही; प्रकाशः = प्रकाश; च = ही, कर्मणि = कर्मांमध्ये, अभ्यासात् = अभ्यास करण्यानेच (प्रकट होतो.)

व्याख्या - ज्याप्रकारे अग्नि आणि वीज आदि तत्त्व प्रकाश आणि उष्णता आदि गुणांनी युक्त आहेत, त्याचे ते रूप जेव्हा प्रकट होते, त्या अवस्थेत ही त्या त्या स्वाभाविक गुणांनी युक्त आहेत, आणि प्रकट नसेल, लपलेले असेल त्या समयी ही तो

त्या गुणांनी युक्त आहे. व्यक्त आणि अव्यक्त स्थितिमध्ये तो स्वाभाविक गुणांनी युक्त होण्यात काही अंतर पडत नाही. त्याचप्रकारे तो परमेश्वर उपासनेद्वारा प्रत्यक्ष होण्याच्या समयी ज्या प्रकारे समस्त कल्याणमय विशुद्ध दिव्य-गुणांनी संपन्न असतो, तसा तो अप्रकट अवस्थेतहि आहे, असे समजले पाहिजे. अग्नि आदि तत्त्वांना प्रकट करण्यासाठी जी साधने सांगितली आहेत, त्यांचा अभ्यास केल्यानंतरच ती आपल्या गुणांसहित प्रकट होतात. त्याच प्रकारे आराधना केल्यावर अप्रकट परमेश्वराचे प्रकट होणे उचितच आहे.

संबंध - उभयलिङ्गांच्या प्रकरणास समाप्त करताना शेवटी म्हणतात.

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ ३.२.२६ ॥

अर्थ - अतः = यावर सांगितलेल्या कारणावरून हे सिद्ध झाले आहे की, अनन्तेन = (ते ब्रह्म) अनंत दिव्य कल्याणमय गुण-समुदायांनी संपन्न आहे; हि = कारण की, तथा = तसे तर; लिङ्गम् = लक्षणे उपलब्ध होत आहेत.

व्याख्या - पूर्वोक्त कारणांनी हेच सिद्ध होत आहे की, तो परब्रह्म परमेश्वर सत्यसंकल्पता, सर्वज्ञता, सर्वशक्तिमता, सौहार्द, पतितपावनता, आनंद, विज्ञान, असंगता आणि

निर्विकारता आदि असंख्य कल्याणमय गुण-समुदाय यांनी संपन्न आणि निर्विशेष - समस्त गुणरहित ही आहे, कारण की, श्रुतिमध्ये असेही लक्षण दिसून येते. (श्वे.उ.३/८,---२१)

संबंध - आता परमपुरुष आणि त्याची प्रकृति भिन्न आहे की अभिन्न ? या विषयावर विचार करण्यासाठी प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे. येथे ही गोष्ट सांगितली जात आहे की, शक्ति आणि शक्तिमानात कुठल्या प्रकारे अभेद आहे.

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ ३.२.२७ ॥

अर्थ - उभयव्यपदेशात् = दोन्ही प्रकारचे कथन असल्यामुळे, अहिकुण्डलवत् = सर्पाच्या कुण्डलाकारप्रमाणे, तु = हि (त्याचा भाव समजला पाहिजे.)

व्याख्या - ज्याप्रकारे सर्प कधी संकुचित होऊन कुण्डलाकार होऊन जातो आणि कधी आपल्या साधारण अवस्थेत रहातो. परंतु दोन्ही अवस्थामध्ये तो सर्प एकच असतो. साधारण अवस्थेत रहाणे त्याचा कारणभाव आहे. त्या समयी त्याची कुण्डलादिभावात प्रकट होण्याची शक्ति अप्रकट असते, तथापि ती त्याच्यात विद्यमान असते आणि त्याच्या पासून अभिन्न असते. एवं कुण्डलादि आकारात स्थित होणे त्याचा कार्यभाव आहे; हेच त्याच्या पूर्वोक्त अप्रकट शक्तिचे प्रकट होणे आहे.

त्याचप्रकारे ते परब्रह्म जेव्हा कारण-अवस्थेत रहाते त्या समयी त्याची अपरा तथा परा प्रकृतिरूप दोन्ही शक्ति सृष्टित्या पूर्वी त्याच्या ठिकाणी अभिन्न रूपाने विद्यमान असूनहि अप्रकट रहाते. आणि तेच जेव्हा कार्यरूपात स्थित होते तेव्हा त्याच्या उक्त दोन्ही शक्ति ही भिन्न भिन्न नामरूपात प्रकट होतात. म्हणून श्रुतिमध्ये जे ब्रह्माला निराकार म्हटले आहे ते त्याच्या कारणावस्थेस धरून म्हटले आहे आणि जे त्यास आपल्या शक्तिनी युक्त एवं साकार म्हटले आहे ते त्याच्या कार्यावस्थेस धरून म्हटले आहे. याप्रकारे श्रुतिमध्ये त्याच्या कारण आणि कार्य दोन्ही स्वरूपांचे वर्णन आले आहे. म्हणून हे सिद्ध होत आहे की, परब्रह्म परमात्म्यामध्ये त्याची शक्ति सदाच अभिन्न रूपाने विद्यमान असते.

संबंध - प्रकारान्तराने तीव्र गोष्ट सिद्ध करतात.

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ ३.२.२८ ॥

अर्थ - वा = अथवा; प्रकाशाश्रयवत् = प्रकाश आणि त्याच्या आश्रयाप्रमाणे त्यांचा अभेद आहे; तेजस्त्वात् = कारण की तेजाच्या दृष्टिने दोन्ही एकच आहेत.

व्याख्या - ज्याप्रकारे प्रकाश आणि त्याचा आश्रय सूर्य वास्तविक तेजतत्वाच्या नात्याने अभिन्न आहेत; तरीही दोन्हीना पृथक् पृथक् म्हटले जाते. त्याचप्रकारे परमेश्वर आणि त्याची शक्ति-विशेष वास्तविक अभिन्न असूनहि त्यांचे वेगवेगळे वर्णन केले जाते. भाव हा आहे की प्रकाश आणि सूर्याप्रमाणे परमात्मा आणि त्याच्या प्रकृतिमध्ये परस्पर भेद नाही तरीही त्यांच्यात भेद मानला जाऊ शकतो.

संबंध - पुन्हा सर्व गोष्टी समजाविण्यासाठी सांगतात.

पूर्ववद्वा ॥ ३.२.२९ ॥

अर्थ - वा = अथवा, पूर्ववत् = ज्याप्रकारे पूर्वी सिद्ध केले गेले होते तसेच; (दोन्हीचा अभेद समजून घेतला पाहिजे.)

व्याख्या - अथवा पहिल्याने (सूत्र २/३/४ मध्ये) ज्याप्रकारे परमात्म्याचा आपल्या अंशभूत जीवसमुदायाशी अभेद सिद्ध केला गेला आहे, त्याचप्रकारे येथे शक्ति आणि शक्तिमानाचा अभेद समजून घेतला पाहिजे.

संबंध - शक्ति आणि शक्तिमानाच्या अभेदाचे मुख्य कारण सांगतात.

प्रतिषेधाच्च ॥ ३.२.३० ॥

अर्थ - प्रतिषेधात् = दुसऱ्याचा प्रतिषेध होण्यामुळे; च = ही (अभेदच सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - श्रुतिमध्ये सांगितले आहे की, 'हे जगत प्रकट होण्यापूर्वी एकमात्र परमात्माच होता; दुसरा कोणी हालचाल करणारा नव्हता.' (ऐ.उ.१/१/१) या कथनात अन्याचा प्रतिषेध असल्यामुळे हेच समजून येत आहे की, जगताच्या उत्पत्तिच्या पूर्वी प्रलयकालात त्या परब्रह्म परमात्म्याच्या दोन्ही प्रकृति त्यात विलीन होऊन रहातात, म्हणून त्यांच्यात कुठल्याहि प्रकारच्या भेदाची प्रतीति होत नाही; म्हणून त्यांचा अभेद सांगितला गेला आहे.

संबंध - येथपर्यंत त्या परब्रह्म परमात्म्याचा आपल्या दोन्ही प्रकृतीशी अभेद कुठल्या प्रकारचा आहे याचे स्पष्टीकरण केले गेले आहे. आता त्या दोन्हीहून त्याची विलक्षणता आणि श्रेष्ठता यांचे प्रतिपादन करतात.

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३.२.३१ ॥

अर्थ - अतः = या जड-चेतनरूप दोन्ही प्रकृतिंच्या समुदायाने; परम् = (ते ब्रह्म) अत्यंत श्रेष्ठ आहे; सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः = कारण की, श्रुतिमध्ये

सेतु, सन्मान, संबंध तसेच भेदाचे वर्णन (करून हेच सिद्ध केले गेले आहे.)

व्याख्या - या जड-चेतनात्मक जगताची कारणभूतता ज्या भगवंताची अपरा एवं परा नामाच्या दोन प्रकृति आहेत. (गीता७/४, ५) श्वेताश्वतरोपनिषदात (१/१०) ज्याचे 'क्षर' आणि 'अक्षर' या नावाने वर्णन आले आहे, श्रीमद् भगवद्गीतेमध्ये कुठे क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञाच्या नावाने (१३/१) तसेच कोठे प्रकृति आणि पुरुषाच्या नावाने (१३/१९) ज्यांचा उल्लेख केला गेला आहे, त्या दोन्ही प्रकृतिपेक्षा तसेच त्यांच्या विस्ताररूप या दृश्य जगतापेक्षा तो परब्रह्म पुरुषोत्तम सर्वथा विलक्षण एवं परम श्रेष्ठ आहे. (गीता १७/१७) कारण की वेदांमध्ये त्याची श्रेष्ठता सिद्ध करणारे चार हेतु उपलब्ध होतात. १. सेतु, २. उन्मान, ३. संबंध आणि ४. भेदाचे वर्णन. सेतुचे वर्णन श्रुतिमध्ये याप्रकारे आले आहे. 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः ।' (छां.उ.८/४/१) 'हा जो परमात्मा आहे, हाच सर्वांना धारण करणारा सेतु आहे.' इत्यादि. दुसरा हेतु आहे उन्मानाचे वर्णन. उन्मानचा अर्थ आहे सर्वात मोठे माप. महत् परिमाण. श्रुतिमध्ये त्या परमेश्वरास सर्वात मोठा म्हटले आहे. 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायाश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥' (छां.उ.३/१२/६) 'जितका त्याचा महिमा आहे, तो परम पुरुष परमात्मा याच्याहून ही श्रेष्ठ आहे. संपूर्ण भूत-प्राणी याचा

एक पाद आहे आणि शेष तीन अमृतस्वरूप पाद अप्राकृत परमधामात आहे.' तिसरा हेतु आहे संबंधाचे प्रतिपादन. परब्रह्म परमेश्वरास पूर्वोक्त प्रकृतिंचा स्वामी, शासक एवं संचालक सांगून श्रुतिने यांच्यात स्वामी-सेवकभाव, शास्य-शासकभाव तथा नियन्तृ-नियन्तव्यभावरूप संबंधाचे उपपादन केले आहे. जसे - ईश्वराचा ही परम महेश्वर, देवतांचीही परम देवता, पतिंचाही परम पति, समस्त ब्रह्मांडाचे स्वामी एवं स्तुति करण्यास योग्य त्या प्रकाशस्वरूप परमात्म्यास आम्ही जाणतो. (श्वेता.उ.६/७) 'तो ज्ञानस्वरूप परमात्मा सर्वांचा स्रष्टा, सर्वज्ञ, स्वयंही आपल्या प्राकट्याचा हेतु, कालाचाही महाकाल, समस्त कल्याणमय गुणांनी संपन्न आणि सर्वांना जाणणारा आहे. तो प्रकृति आणि जीवात्म्याचा स्वामी, समस्त गुणांचा शासक तसेच जन्म-मृत्युरूप संसारात बांधणारा, स्थित ठेवणारा आणि त्यापासून मुक्त करणारा आहे.' "स विश्वकृद विश्वविदात्मयोनिज्ञेः कालकालो गुणी सर्वविद यः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः सँसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ॥" (श्वेता.६/१६) चौथा हेतु आहे भेदाचे प्रतिपादन. त्या परब्रह्म परमात्म्यास या दोन्ही प्रकृतिंचा अंतर्यामी एवं धारण-पोषण करणारा सांगून तथा अन्य प्रकाराने ही श्रुतिने यापासून त्याच्या भिन्नतेचे निरूपण केले आहे. (श्वेताश्वतरोपनिषद अध्याय ४ मधील ६, ७, ८, १४, १७ आदि मंत्र, मु.उ.३/१/१-२,

श्वेता.उ.१/९; बृहउ. ३/४/१-२ तथा ३/७/१ पासून २३ पर्यंत) या सर्व कारणांवरून हेच सिद्ध होत आहे की, तो सर्वशक्तिमान, सर्वज्ञ, सर्वातर्यामी, सर्वाधार, सर्वाचा स्वामी परमात्मा आपल्या दोन्ही प्रकृतिंहून अत्यंत विलक्षण आणि परम श्रेष्ठ आहे, कारण की, त्या श्रुतिंमध्ये म्हटले आहे ते त्या परमात्म्याचे स्वरूप दिव्य, अलौकिक आणि उपाधिरहित आहे. तसेच त्या परब्रह्माचा जाणण्याचे फळ परम शांतिची प्राप्ती "तमीशानं वरदं देवमीढयं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ।" (श्वेता.उ.४/११) "ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ।" (श्वेता.उ.४/१४) "तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ।" (क.उ.२/२/१३) सर्व प्रकारच्या बंधनापासून मुक्त होणे "ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः ।" (श्वेता.उ.१/११) तसेच अमृत प्राप्त होणे "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।" (श्वेता.उ.३/८) सांगितले गेले आहे.

संबंध - येथपर्यंत हे सिद्ध केले आहे की, त्या परब्रह्म परमात्म्याचा आपली अपरा आणि परा नामक प्रकृतिशी अभेद आहे आणि भेदही. आता ही जिज्ञासा होत आहे की, या दोहोपैकी अभेदपक्ष उत्तम आहे की, भेदपक्ष ? म्हणून याचा निर्णय करण्यासाठी सूत्रकार सांगतात.

सामान्यात् ॥ ३.२.३२ ॥

अर्थ - सामान्यात् = श्रुतिमध्ये भेद वर्णन आणि अभेद-वर्णन दोन्ही समान भावाने आहे, यामुळे, तु = तर (हेच निश्चित होत आहे की, भेद आणि अभेद दोन्ही पक्ष मान्य आहेत.)

व्याख्या - परब्रह्म परमात्म्यास सर्वांचा ईश्वर, 'एष सर्वेश्वरः' अधिपति, 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः ।', प्रेरक, 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा ।', शासक 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्णि सूर्याचन्द्रमसौ विधु तौतिष्ठतः ।', आणि अंतर्यामी 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ।' म्हणणाऱ्या भेदप्रतिपादक श्रुति ज्याप्रकारे प्रमाण-भूत आहे, त्याचप्रकारे 'तत्त्वमसि' (छां.उ.६/८ पासून १६ व्या खण्डापर्यंत) 'ते ब्रह्म तूच आहेस.' इत्यादि. अभेदप्रतिपादक श्रुतिही प्रमाण आहेत. दोन्हीच्या प्रामाणिकतेमध्ये किंचितमात्र ही अंतर नाही आहे. म्हणून कुठल्या एका पक्षास श्रेष्ठ आणि दुसऱ्यास याचा विपरित म्हणणे कदापि संभव नाही आहे. म्हणून भेद आणि अभेद दोन्ही ही पक्ष मान्य आहेत.

संबंध - श्रुतिमध्ये कोठे तर, त्या ब्रह्माला आपल्यापासून भिन्न मानून त्याची उपासना करण्यास सांगितले आहे, यथा - 'तू ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' (श्वेता.उ.६/१८) 'परमात्मज्ञानविषयक बुद्धिला प्रकट करणाऱ्या त्या प्रसिद्ध देव परमेश्वरास मी संसारबंधनातून सुटण्याची इच्छा असणारा

उपासक शरण जात आहे.' या मंत्रास अनुसरून उपासक आपल्याहून भिन्न उपास्यदेवास शरण जातो. यावरून भेदोपासना सिद्ध होत आहे आणि कोठे त्याच्यापासून पुन्हा प्रकट होत असते तथा ब्रह्माच्याच परा प्रकृतित्या अंतर्गत असल्यामुळे त्याचाच अंश आहे, म्हणून ते परमात्म्यापासून अभिन्न म्हटले जाते आणि परमात्मा त्यांचा नियामक आहे तथा समस्त जीव त्यांचे नियम्य आहेत, या कारणामुळे ते त्या ब्रह्माहून ही भिन्न आहेत आणि परस्परान्हि असे मानणेच युक्तिसंगत आहे.

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३.२.३३ ॥

अर्थ - तथा = त्याचप्रकारे, अन्यप्रतिषेधात् = दुसऱ्याचा निषेध केला गेला आहे म्हणून ही; (हेच सिद्ध होते.)

व्याख्या - श्रुतिमध्ये ठिकठिकाणी परब्रह्म परमात्म्याहून भिन्न दुसऱ्या कुठल्याहि वस्तुच्या सत्तेचा निषेध केला गेला आहे. 'मनसैवेदभाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन ।' (क.उ.२/१/११) यावरून ही हेच सिद्ध होत आहे की, आपल्या परा आणि अपरा दोन्ही शक्तिंनी संपन्न तो परब्रह्म परमात्माच नाना रूपात प्रकट होत आहे. त्याच्या दोन्ही प्रकृतिमध्ये नानात्व असूनहि त्यांच्यात काही भेद नाही आहे. तो सर्वथा निर्विकार, असंग, भेदरहित आणि अखण्ड आहे.

संबंध - पूर्वोक्त गोष्ट सिद्ध करण्यासाठी दुसरी युक्ति प्रस्तुत करतात.

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३.२.३४ ॥

अर्थ - अनेन = याप्रकारे भेद आणि अभेदाच्या विवेचनाने; आयामशब्दादिभ्यः = तथा श्रुतिमध्ये जे ब्रह्माची व्यापकत सूचित करणारे शब्द आदि हेतु आहेत, त्याहूनहि; सर्वगतत्वम् = त्या ब्रह्माचे सर्वगत (सर्वत्र व्यापक असणे सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - 'त्या सर्वश्रेष्ठ पुरुषोत्तमाने हे संपूर्ण जगत परिपूर्ण होऊन राहिले आहे.' (श्वेता.उ.३/९ तथा ईश.१) 'परम पुरुष तोच आहे ज्याच्यायोगे हे समस्त जगत् व्याप्त आहे.' (गीता८/२२) इत्यादि. श्रुति आणि स्मृतिंच्या वचनात जे परमात्म्याच्या सर्वव्यापकतेस सूचित करणारे 'सर्वगत' आदि शब्द प्रयुक्त केले गेले आहेत, त्यांच्यावरून तथा उपर्युक्त विवेचनावरूनहि हेच सिद्ध होत आहे की, तो परमात्मा सर्वत्र व्यापक आहे. सर्वथा अभेद मानण्याने या व्याप्य-व्यापक भावाची सिद्धि होणार नाही. म्हणून हाच निश्चय झाला आहे की परब्रह्म पुरुषोत्तम आपल्या दोन्ही प्रकृतीहून भिन्न ही आहे आणि अभिन्न ही; कारण की, त्या त्याच्या शक्ति आहेत. शक्ति आणि शक्तिमानामध्ये भेद असत नाही म्हणून तथा त्या प्रकृतिंचे अभिन्न निमित्तोपादान कारण असल्याने ही तो

त्यांच्यापासून अभिन्न आहे. आणि याप्रकारे अभिन्न असूनहि त्यांचा नियंता असल्यामुळे तो त्यांच्याहून सर्वथा विलक्षण आणि उत्तमहि आहे.

संबंध - याप्रकारे त्या ब्रह्माच्या स्वरूपाचे प्रतिपादन करून आता या गोष्टीचा निर्णय करण्यासाठी की जीवांच्या कर्मांचे यथायोग्य फळ देणारा कोण आहे ? पुढील प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे.

फलमत उपपत्तेः ॥ ३.२.३५ ॥

अर्थ - फलम् = जीवांच्या कर्मांचे फल; अतः = या परब्रह्मापासूनच होत असते; उपपत्तेः = कारण की असे मानणेच युक्तिसंगत आहे.

व्याख्या - जो सर्वशक्तिमान आणि सर्वांच्या कर्मांना जाणणारा असेल तोच जीवांच्या द्वारा केल्या गेलेल्या कर्मांचे यथायोग्य फल प्रदान करू शकतो. त्याच्याशिवाय ना तर जड प्रकृति ही कर्मांना जाणण्यास आणि त्यांच्या फळांची व्यवस्था करण्यास समर्थ आहे आणि ना स्वयं जीवात्मा ही; कारण की, तो अल्पज्ञ आणि अल्प शक्ति असणारा आहे. कोठे कोठे जे देवता आदिना कर्मांचे फल देणारा म्हटले गेले आहे, तेही भगवंताचे विधानास धरूनच सांगितले गेले आहे. भगवानच त्यांना निमित्त बनवून

ते फल देतात. (गीता ७/२२) या व्यायाने हेच सिद्ध झाले की, जीवांच्या कर्मफल-भोगाची व्यवस्था करणाराहि तो परमात्माच आहे, दुसरा कोणी नाही.

संबंध - केवळ युक्तिने ही हीच गोष्ट सिद्ध होत आहे असे नाही; परंतु -

श्रुतत्वाच्च ॥ ३.२.३६ ॥

अर्थ - श्रुतत्वात् = श्रुतिमध्ये असेही म्हटले गेले आहे म्हणून, च = ही (हेच मानणे ठीक आहे की कर्मांचे फल परमात्म्यापासूनच प्राप्त होत असते.)

व्याख्या - हा परमेश्वरच कर्मफल देणारा आहे, याचे वर्णन वेदांमध्ये याप्रकारे येते - 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥' (क.उ.२/२/८) 'जो हा जीवांच्या कर्मानुसार नाना प्रकारच्या भोगांना निर्माण करणारा परम पुरुष परमेश्वर प्रलयकाली सर्व झोपी गेल्यावर ही जागृत राहतो, तोच परम विशुद्ध आहे, तोच ब्रह्म आहे आणि त्यालाच अमृत म्हटले जाते.' तथा श्वेताश्वतरमध्ये ही याप्रकारे वर्णन आले आहे - 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।' (श्वे.उ.६/१३) 'जो एक नित्य चेतन परमात्मा अनेक नित्य

चेतन आत्म्यांच्या कर्मफल-भोगांचे विधान करतो.' या वेदवाक्यांनी ही हेच सिद्ध होत आहे की, जीवांच्या कर्मफलाची व्यवस्था करणारा परमेश्वरच आहे.

संबंध - या विषयांत आचार्य जैमिनींचे मत उपस्थित केले जात आहे.

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ३.२.३७ ॥

अर्थ - अत एव = पूर्वोक्त कारणांनी ही; जैमिनिः = जैमिनि;
धर्मम् = धर्मा(कर्मा)चा फलदाता म्हणतात.

व्याख्या - जैमिनी आचार्य मानतात की, युक्ति आणि वैदिक प्रमाण या दोन्ही कारणांनी हे सिद्ध होत आहे की, धर्म अर्थात कर्म स्वयंही फलाचा दाता आहे, कारण की, हे प्रत्यक्ष दिसून येते की, शेती आदि कर्म करण्याने अन्नाची उत्पत्तिरूप फल प्राप्त होते. याप्रकारे वेदामध्ये ही 'अमुक फलाची इच्छा असेल तर अमुक कर्म केले पाहिजे.' असे विधि वाक्य असल्याने हेच सिद्ध होत आहे की, कर्म स्वयंही फल देणारे आहे. त्याहून भिन्न कोणा कर्मफलदात्याची कल्पना आवश्यक नाही आहे.

संबंध - आचार्य जैमिनीच्या या कथनास अयुक्त सिद्ध करीत सूत्रकार आपल्या मतास उपादेय म्हणतात.

पूर्व तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ३.२.३८ ॥

अर्थ - तु = परंतु, बादरायणः = वेदव्यास; पूर्वम् = पूर्वोक्त परमेश्वरासच कर्मफलदाता मानतात; हेतुव्यपदेशात् = कारण की, वेदामध्ये त्यासच सर्वांचे कारण म्हटले गेले आहे. (म्हणून जैमिनीचे कथन ठीक नाही.)

व्याख्या - सूत्रकार व्यासजी म्हणतात की, जैमिनी जे कर्माचे ही फल देणारा म्हणतात ते ठीक नाही, कर्म तर निमित्तमात्र होत असते; ते जड, परिवर्तनशील आणि क्षणिक असल्यामुळे फलाची व्यवस्था करू शकत नाही, म्हणून जसे पहिल्याने सांगितले गेले आहे, तो परमेश्वरच जीवांच्या कर्मानुसार फल देणारा आहे; कारण की श्रुतिमध्ये ईश्वरास सर्वांचा हेतु सांगितले गेले आहे.

ब्रह्मसूत्र

अध्याय तिसरा

पाद तिसरा

संबंध - दुसऱ्या पादात जीवाची स्वप्नावस्था एवं सुषुप्ती-अवस्थेचे वर्णन करून परब्रह्म परमेश्वराच्या स्वरूपाविषयी हा निर्णय केला गेला की, तो निर्गुण-सगुण दोन्ही लक्षणांनी युक्त आहे. तत्पश्चात त्या परब्रह्म परमेश्वराचा आपल्या शक्तिस्वरूप

परा आणि अपरा प्रकृतिशी कशा प्रकारे अभेद आहे आणि कशा प्रकारे भेद आहे, याचे निरूपण केले गेले आहे. आणि नंतर शेवटी हे निश्चित केले गेले की, जीवांच्या कर्मफलाची व्यवस्था करणारा एकमात्र तो परब्रह्म परमेश्वरच आहे. आता वेदान्तवाक्यांमध्ये ज्या एकाच आत्मविद्येचे अनेक प्रकारांनी वर्णन केले गेले आहे, त्याची एकता सांगण्यासाठी तसेच नाना ठिकाणी आलेल्या भगवत्प्राप्तिविषयक भिन्न भिन्न वाक्यातील विरोध दूर करून त्यांच्या एकतेचे प्रतिपादन करण्यासाठी ह्या तिसऱ्या पादाचा आरंभ केला जात आहे.

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ ३.३.१ ॥

अर्थ - सर्ववेदान्तप्रत्ययम् = समस्त उपनिषदात जे अध्यात्मविद्येचे वर्णन आहे त्या सर्वांमध्ये विधि-वाक्यांची एकता आहे अर्थात सर्व विद्यांच्या द्वारा एकमात्र त्या परब्रह्म परमात्म्यालाच जाणण्यासाठी सांगितले गेले आहे तसेच सर्वांचे फल त्याची प्राप्ती सांगितले गेले आहे, म्हणून त्या सर्वांची एकता आहे.

व्याख्या - 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ।' (छां.उ.१/४/१)
'ॐ हे अक्षर उद्गीथ आहे, याप्रकारे त्याची उपासना करावी. इत्यादि वाक्यांनी प्रतीकोपासनेचे वर्णन करून तिच्या द्वारे त्या परब्रह्मास लक्ष्य केले गेले आहे आणि कोठे 'सत्यं

ज्ञानमनन्तं ब्रह्मं' 'ब्रह्म सत्य, ज्ञानस्वरूप आणि अनंत आहे.' (तै.उ.२/१) 'हेच सर्वेश्वर, सर्वज्ञ, सर्वांतर्यामी, सर्वाचे परम कारण, सर्व प्राण्यांच्या उत्पत्ति आणि प्रलयाचे स्थान आहे.' (मां.उ.६) याप्रकारे विधिमुख्याने त्याचा कल्याणमय दिव्य लक्षणांद्वारा त्यास लक्ष्य केले गेले आहे. तथा कोठे 'शब्दरहित, स्पर्शरहित, रूपरहित, रसरहित आणि गंधरहित तथा अविनाशी, नित्य, अनादि, अनंत (सीमारहित), सर्वश्रेष्ठ (क.उ.१/३/१७) याप्रकारे समस्त प्राकृत जड आणि चेतन पदार्थाहून भिन्न म्हणून त्याचे लक्ष्य केले गेले आहे. आणि शेवटी असे म्हटले आहे की, याची प्राप्ती करून उपासक जन्म-मरणापासून सुटून जातो. या सर्व वर्णनाचा उद्देश्य एकमात्र त्या परब्रह्म परमात्म्यास लक्ष्य करवून त्याची प्राप्ती करवून देणे हा आहे. सर्व ठिकाणी प्रकारभेदाने त्या परमात्म्याचेच चिंतन करावयास सांगितले गेले आहे. म्हणून विधि आणि साध्याची एकता असल्यामुळे साधनरूप विद्यांमध्ये वास्तविक भेद नाही, अधिकाऱ्याच्या भेदाने प्रकारभेद आहे. याशिवाय भिन्न शाखा असणाऱ्यांच्या द्वारा वर्णित एकाच प्रकारच्या वैश्वानर आदि विद्यांमध्ये अंशिक भेद दाखविला जातो, यावरून ही विद्यांमध्ये भेद समजता कामा नये, कारण की, त्यांच्यामध्ये सर्वत्र विधिवाक्य आणि फलाची एकता आहे, म्हणून त्यांच्यामध्ये काहीही वास्तविक भेद नाही.

संबंध - वर्णन शैलीमध्ये काही भेद असूनहि विद्येमध्ये भेद मानता कामा नये, याचे प्रतिपादन करतात.

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ ३.३.२ ॥

अर्थ - चेत् = जर असे म्हणाल की, भेदात् = त्या स्थळांच्या वर्णनात भेद आहे, म्हणून, न = एकता सिद्ध होत नाही, इति न = तर असे म्हणणे ठीक नाही कारण की; एकस्याम् = एका विद्येमध्ये, अपि = ही, (याप्रकारे वर्णनात भेद असणे अनुचित नाही आहे.)

व्याख्या - जगताच्या कारणास ब्रह्म म्हटले गेले आहे आणि तेच उपास्य असायला हवे. परंतु कोठे तर 'जगताच्या उत्पत्तिच्या पूर्वी एक सत् च होते, त्याने इच्छा केली की, मी अनेक होईन, त्याने तेज उत्पन्न केले.' (छं.उ.६/२/१-३) याप्रकारे जगताची उत्पत्ति सत्पासून सांगितली आहे. कोठे 'प्रथम हा आत्माच होता, दुसरा कोणीही चलनचलन करणारा नव्हता, त्याने इच्छा केली की, मी लोकांची रचना करीन.' (ऐ.उ.१/१) याप्रकारे जगताची उत्पत्ति आत्म्यापासून सांगितली आहे, कोठे 'आनन्दमयाचे वर्णन करून नंतर त्यापासून सर्व जगताची उत्पत्ति दाखविली आहे. तेथे कुठल्याहि प्रकारच्या क्रमाचे वर्णन केलेले नाही. (तै.उ.२/६-७) कोठे आत्मापासून आकाशादिच्या क्रमाने जगताची उत्पत्ति सांगितली आहे.

(तै.उ.२/१) कोठे रयि आणि प्राण या दोहोंच्या द्वारा जगताच्या उत्पत्तिचे वर्णन केले आहे. (प्र.उ.१/४) तसेच कोठे 'हे त्यावेळी अप्रकट होते नंतर प्रकट झाले.' (बृहउ.१/४/७) असे म्हणून अव्यक्तापासून जगताची उत्पत्ति सांगितली आहे. याप्रकारे भिन्न भिन्न कारणांपासून आणि भिन्न भिन्न क्रमाने जगताच्या उत्पत्तिचे वर्णन केले गेले आहे. या सर्व वेदवाक्यांची एकता होऊ शकत नाही. याप्रकारे दुसऱ्या विषयातही समजले पाहिजे. असे जर कुणी म्हणेल तर हे ठीक नाही, कारण की येथे सर्व श्रुतिंचा अभिप्राय जगताच्या उत्पत्तिच्या पूर्वी त्याच्या कारणरूप एक परमेश्वरास दाखविणे हे आहे. त्यालाच 'सत्' नामाने उल्लेखिले आहे तसेच 'आत्मा' 'आनन्दमय' 'प्रजापति' आणि 'अव्याकृत' नामाने ही वर्णन केले गेले आहे. याप्रकारे एकाच तत्वाचे प्रतिपादन करणाऱ्या एका विद्येमध्ये वर्णनात भेद असणे अनुचित नाही आहे, उद्देश्य आणि फल एक असल्याने त्या सर्वांची एकताच आहे.

संबंध - मुण्डकोपनिषदात म्हटले आहे की, 'ज्यांनी शिरोव्रताचे अर्थात शिरावर जटा धारण पूर्वक ब्रह्मचर्यव्रताचे विधिपूर्वक पालन केले असेल, त्यांनाच या ब्रह्मविद्येचा उपदेश दिला पाहिजे.' (३/२/१०) परंतु दुसऱ्या शाखेच्या लोकांनी असे म्हटलेले नाही म्हणून या आथर्वणशाखेमध्ये सांगितलेल्या

ब्रह्मविद्येचा अन्य शाखामध्ये सांगितलेल्या ब्रह्मविद्येशी अवश्य भेद असला पाहिजे.' अशी शंका आल्यावर सांगतात.

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३.३.३ ॥

अर्थ - स्वाध्यायस्य = हे शिरोव्रताचे पालन अध्ययनाचे अंग आहे; हि = कारण की, समाचारे = आथर्वणशाखेच्या लोकांच्या परंपरागत शिष्टाचारात; तथात्वेन = अध्ययनाच्या अंगरूपानेच त्याचे विधान आहे, च = तथा; अधिकारात् = त्या व्रताचे पालन करणाऱ्याचाच ब्रह्मविद्या अध्ययनात अधिकार असल्यामुळे, व = ही, सववत् = 'सव' होमाप्रमाणे; तन्नियमः = हा शिरोव्रताचा नियम आथर्वण शाखेच्या लोकांसाठीच आहे.

व्याख्या - आथर्वण-शाखेचे उपनिषद (मु.उ.३/२/१०) मध्ये सांगितले गेले आहे की, 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम् ।' 'त्यांना या ब्रह्मविद्येचा उपदेश करायला हवा, ज्यांनी विधिपूर्वक शिरोव्रताचे पालन केले आहे.' उक्त शाखेच्या लोकांसाठी जो शिरोव्रताचे पालन करण्याचा नियम केला गेला आहे; तो विद्येच्या भेदामुळे नाही, अपितु त्या शाखेच्या लोकांच्या अध्ययन-विषयक परंपरागत आचारांतच हा नियम चालत आला आहे की जो शिरोव्रताचे पालन करतो, त्याला उक्त ब्रह्मविद्येचा उपदेश केला पाहिजे.

त्याचा त्यात अधिकार आहे. ज्याने शिरोव्रताचे पालन केलेले नाही, त्याचा त्या ब्रह्मविद्येच्या अध्ययनात अधिकार नाही. ज्याप्रकारे 'सर्व' होमाचा नियम केवळ त्यांच्याच शाखेच्या लोकांसाठी आहे, तसाच हा शिरोव्रताच्या पालनाचा नियम त्यांच्याच शाखेच्या लोकांसाठी आहे. याप्रकारे हा नियम केवळ अध्ययनाध्यापनाच्या विषयीच असल्यामुळे याच्यामुळे ब्रह्मविद्येच्या एकतेमध्ये कुठल्याहि प्रकारचा विरोध नाही.

संबंध - सर्व उपनिषदामध्ये एक परमात्म्याचे स्वरूप सांगण्यासाठीच प्रकारभेदाने ब्रह्मविद्येचे वर्णन आहे, ही गोष्ट वेदप्रमाणानेच सिद्ध करतात.

दर्शयति च ॥ ३.३.४ ॥

अर्थ - दर्शयति च = श्रुतिसुद्धा हीच गोष्ट दाखविते.

व्याख्या - कठोपनिषदामध्ये म्हटले आहे की, ' सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'समस्त वेद ज्या परम प्राप्य परमेश्वराचे प्रतिपादन करतात; इत्यादि (क.उ.१/२/१७) याच प्रकारचे वर्णन अन्यान्य श्रुतिमध्येहि आहे. तथा श्रीमदभगवद्गीतेमध्ये भगवंतानी ही सांगितले आहे की, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' (१७/१७) 'सर्व वेदांच्या द्वारा जाणण्यायोग्य मीच आहे.' याप्रकारे श्रुतिस्मृतिंचासर्व वचनांचा एकच उद्देश्य दिसून येतो.

म्हणून हेच सिद्ध होत आहे की ब्रह्मविद्या भिन्न भिन्न नाही आहे.

संबंध - जर ही गोष्ट असेल तर एका ठिकाणच्या वर्णनात दुसऱ्या ठिकाणच्या वर्णनापेक्षा काही गोष्टी अधिक सांगितल्या गेल्या आहेत आणि कोठे थोड्या कमी आहेत, अशा परिस्थितीत विभिन्न प्रकरणांच्या वर्णनांची एकता कशी होईल ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ३.३.५ ॥

अर्थ - समाने = एका प्रकारच्या विद्येमध्ये; च = ही, अर्थाभेदात् = प्रयोजनात भेद नसल्यामुळे; उपसंहारः = एका ठिकाणी सांगितलेल्या गुणांचा दुसऱ्या जागी उपसंहार करणे; विधिशेषवत् = विधिशेषाप्रमाणे (उचित आहे)

व्याख्या - ज्याप्रकारे कर्मकाण्डात प्रयोजनात भेद नसेल तर एका शाखेत सांगितलेल्या यज्ञादिव्या विधिशेषरूप अग्निहोत्र आदि धर्मांचा दुसऱ्या ठिकाणी ही उपसंहार (अध्याहार) केला जातो, त्याचप्रकारे विभिन्न प्रकरणात आलेल्या ब्रह्मविद्येच्या वर्णनात ही प्रयोजन-भेद नसेल तर एका जागी सांगितलेल्या अधिक गोष्टींचा दुसऱ्या जागी उपसंहार केला पाहिजे.

संबंध - श्रुतिमध्ये वर्णित ज्या ब्रह्मविद्या आहेत, त्यात कोठे शब्दभेदाने, कोठे नामभेदाने आणि कोठे प्रकरण-भेदाने भिन्नता प्रतीत होत असते, म्हणून त्यांची एकता प्रतिपादन करण्यासाठी सूत्रकार स्वतः शंका उत्पन्न करून तिचे समाधान करतात.

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ३.३.६ ॥

अर्थ - चेत् = जर असे म्हणाल की, शब्दात् = सांगितलेल्या शब्दाने; अन्यथात्वम् = दोन्हीची भिन्नता प्रतीत होत आहे, म्हणून एकता सिद्ध होत नाही, इति न = तर अशी गोष्ट नाही आहे, अविशेषात् = विधि आणि फल आदिमध्ये भेद नसल्याने (दोन्ही विद्यामध्ये समानता आहे.)

व्याख्या - छान्दोग्योपनिषदाच्या आठव्या अध्यायात दहरविद्या आणि प्राजापत्यविद्या या प्रकारच्या दोन ब्रह्मविद्यांचे वर्णन आहे. त्या दोन्ही विद्या परब्रह्म परमात्म्याच्या प्राप्तीचा मार्ग दाखविणाऱ्या आहेत. म्हणून त्यांची समानता मानली जाते. यावर पूर्वपक्षाकडून शंका व्यक्त केली जाते की दोन्ही विद्यांच्यामध्ये शब्दाचे अंतर आहे अर्थात दहरविद्येच्या प्रकरणात तर असे म्हटले गेले आहे की, 'मनुष्य शरीररूप ब्रह्मपुरात हृदयरूपी घरात जे आंतरिक आकाश आहे, त्याच्या आत जी वस्तु आहे, तिचे अनुसंधान करावयास पाहिजे.'

(छं.उ.८/१/१) तथा प्राजपत्यविद्येत 'अपहतपाप्मा' आदि विशेषणांनी युक्त आत्म्यास जाणण्यायोग्य म्हटले गेले आहे. (८/७/१) याप्रकारे दोन्ही विद्यांच्या वर्णनात शब्दाचा भेद आहे, म्हणून त्या दोन्ही एक होऊ शकत नाहीत. याच्या उतरात सूत्रकार म्हणतात की अशी गोष्ट नाही आहे, कारण की, दहरविद्येमध्ये त्या अंतराकाशास ब्रह्मलोक, आत्मा आणि सर्वांना धारण करणारा म्हटले गेले आहे. तथा त्यास सर्व पापे आणि सर्व विकाररहित तथा सत्यसंकल्प आदि समस्त दिव्य गुणांनी संपन्न म्हणून (छं.उ.८/१/७) त्याच जाणण्यायोग्य तत्त्वास (छं.उ.८/१/६) परब्रह्म निश्चित केले गेले आहे. त्याचप्रकारे प्राजपत्यविद्येमध्ये ही त्या जाणण्यायोग्य तत्त्वास आत्मा नावाने संबोधून त्यास समस्त पापे आणि विकाररहित तथा सत्यसंकल्पत्व, सत्यकामत्व आदि दिव्य गुणांनी युक्त परब्रह्म निश्चित केले गेले आहे. दहर विद्येमध्ये दहर आकाशासच उपास्य म्हटले आहे, त्याच्या अंतर्वर्ती लोकांना नाही. तेथे प्रकारान्तरांनी त्या ब्रह्मास सर्वांचा आधार दाखविण्यासाठी प्रथम त्याच्या अंतरातील वस्तुंचा शोध घेण्यासाठी सांगितले गेले आहे. याप्रकारे वास्तवात काही भेद नसल्यामुळे दोन्ही विद्यांची एकता आहे. याचप्रकारे दुसऱ्या विद्यांमध्येहि समानता जाणून घेतली पाहिजे.

संबंध - पूर्वोक्त विद्यांची एकता सिद्ध करण्यासाठी दुसऱ्या असमान विद्यांच्या पेक्षा त्यांच्या विशेषतेचे प्रतिपादन करतात.

न वा प्रकरणभेदात्परोऽवरीयस्त्वादिवत् ॥ ३.३.७ ॥

अर्थ - वा = अथवा, परोऽवरीयस्त्वादिवत् = परम उत्कृष्टता अपकृष्टता आदि गुणांनी युक्त दुसऱ्या विद्यांप्रमाणे, प्रकरण येते.

व्याख्या - परंतु छान्दोग्यमध्ये जी उद्गीथ-विद्या आहे, ती अत्यंत श्रेष्ठ आहे, कारण की तेथे उद्गीथची 'ॐकार' अक्षराबरोबर एकता करून त्याचे महत्त्व वाढविले आहे. (छां.उ. १/१ पूर्ण खण्ड) म्हणून त्याचे फलाहि अत्यंत श्रेष्ठ सांगितले आहे. (छां.उ.१/१/१पासून ४पर्यंत) परंतु बृहदारण्यकची उद्गीथ विद्या केवळ प्राणांचे श्रेष्ठत्व संपादन करण्यासाठी तथा यज्ञादिमध्ये उद्गीथ गानाच्या वेळी स्वराची विशेषता दाखविण्यासाठी आहे. (बृहउ.१/३/१पासून २७पर्यंत) म्हणून त्याचे फलाहि तसे दाखविले गेले नाही. दोन्ही प्रकरणामध्ये केवळ देवासुर-संग्रामविषयक समानता आहे; पण त्यातहि उपासनेच्या प्रकारात भेद आहे. म्हणून किंचितमात्र समानतेमुळे दोन्हीची समानता होऊ शकत नाही. समानतेसाठी उद्देश्य विधेय आणि फलाची एकता पाहिजे, ती त्या प्रकरणात नाही. म्हणून त्यांच्यात भेद असणे उचित आहे.

परंतु वर सांगितलेली दहरविद्या आणि प्राजापत्यविद्येत अशी गोष्ट नाही, केवळ वर्णनाचा भेद आहे, म्हणून वर्णनमात्र भेद असल्याने उत्तम आणि मध्यम आदित्या भेदाने युक्त उद्गीथ विद्येप्रमाणे वर सांगितलेल्या दहरविद्या आणि प्राजापत्यविद्येमध्ये भेद सिद्ध होऊ शकत नाही. कारण दोन्हीचे उद्देश्य, विधेय आणि फल यांत भेद नाही.

संबंध - आता दुसऱ्या प्रकारच्या शंकेचे उत्तर देऊन दोन्ही विद्यांची एकता सिद्ध करतात.

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ३.३.८ ॥

अर्थ - चेत् = जर म्हणाल की, संज्ञातः = संज्ञेने परस्पर भेद होण्यामुळे (एकता सिद्ध होऊ शकत नाही), तर; तदुक्तम् = त्याचे उत्तर (सूत्र ३/३/१ मध्ये) दिले गेले आहे; तु = तथा, तदपि = ती (संज्ञाभेदामुळे होणारी विद्याविषयक विषमता) ही; अस्ति = अन्यत्र आहे.

व्याख्या - जर म्हणाल की त्यात संज्ञेचा अर्थात नामाचा भेद आहे, त्या विद्येचे नाव दहर विद्या आहे, आणि दुसरीचे नाव प्राजापत्यविद्या आहे, म्हणून दोन्हीची एकता होऊ शकत नाही. तर याचे उत्तर आम्ही पहिल्या सूत्रात (३/३/१) च देऊन चुकलो आहे. तेथे म्हटले आहे की, समस्त उपनिषदामध्ये

भिन्न भिन्न नामानी ज्या ब्रह्मविद्यांचे वर्णन आहे, त्या सर्वात विधिवाक्य, फल आणि उद्देश्य विधेय आदिची एकता असल्याने सर्व ब्रह्मविद्यांची एकता आहे. म्हणून येथे संज्ञाभेदाने काही विरोध नाही. याशिवाय, ज्यात उद्देश्य, विधेय आणि फल आदिची समानता नाही आहे, त्या विद्यांमध्ये संज्ञा आदिव्यामुळे भेद होतो आणि तशा विद्यांचे वर्णन ही उपनिषदांमध्ये आहेच. (छां.उ.३/१८/१ तसेच ३/१९/१)

संबंध - नामाचा भेद असल्यावरहि विद्यामध्ये एकता असू शकते, ही गोष्ट सिद्ध करण्यासाठी दुसरे कारण सांगतात.

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ३.३.९ ॥

अर्थ - व्याप्तेः = ब्रह्म सर्वत्र व्याप्त आहे यामुळे; च = ही; समञ्जसम् = ब्रह्मविद्येत समानता आहे.

व्याख्या - परब्रह्म परमात्मा सर्वव्यापी, सर्वशक्तिमान, आणि सर्वज्ञ आहे, म्हणून ब्रह्मविषयक विद्येची भिन्न-भिन्न नामे आणि प्रकरणे असल्यावरहि त्यांची एकता होणे उचित आहे. कारण की, त्या ब्रह्मविषयक सर्व विद्यांचे उद्देश्य एकमात्र परब्रह्म परमात्म्याच्याच स्वरूपाचे नाना प्रकाराने प्रतिपादन करणे आहे.

संबंध - आता ही जिज्ञासा उत्पन्न होत आहे की विद्यांची एकता आणि भिन्नता यांचा निर्णय करण्यासाठी प्रकरण, संज्ञा आणि वर्णनाची एकता आणि भेद यांची अपेक्षा आहे की नाही ? यावर सांगतात-

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ ३.३.१० ॥

अर्थ - सर्वाभेदात् = सर्वस्वरूप परब्रह्मसंबंधी विद्येहून; अन्यत्र = दुसऱ्या विद्येच्या संबंधाने; इमे = या पूर्व सूत्रात सांगितलेल्या सर्व हेतूंचा उपयोग आहे.

व्याख्या - परब्रह्म परमात्मा सर्वाहून अभिन्न सर्वस्वरूप आहे म्हणून त्याच्या तत्वाचे प्रतिपादन करणाऱ्या विद्यांमध्ये भेद नाही आहे. म्हणून संज्ञा, प्रकरण आणि शब्दाच्या योगे यांची भिन्नता सिद्ध केली जाऊ शकत नाही, कारण ब्रह्माच्या सर्व संज्ञा होऊ शकतात. प्रत्येक प्रकरणात त्याची गोष्ट येऊ शकते तथा त्याचे वर्णनही भिन्न भिन्न सर्व शब्दांच्या द्वारा केले जाऊ शकते. परंतु ब्रह्मविद्येच्या अतिरिक्त ज्या दुसऱ्या विद्या आहेत, ज्यांचे उद्देश्य ब्रह्माचे प्रतिपादन करणे नाही आहे; त्यांची एकीची दुसरीपासून भिन्नता अथवा अभिन्नता समजून घेण्यासाठी पूर्व सांगितलेल्या प्रकरण, संज्ञा आणि शब्द या तीन्ही हेतूंचा उपयोग केला जाऊ शकतो.

संबंध - श्रुतिमध्ये एका जागी ब्रह्मविद्येच्या प्रकरणात ब्रह्माचे आनन्द, सर्वज्ञता, सर्वकामता, सत्यसंकल्पत्व सर्वेश्वरत्व तसेच सर्वशक्तिमत्ता आदि धर्म सांगितले गेले आहेत, त्यांचा उपसंहार (संग्रह) दुसऱ्या जागी ब्रह्माच्या वर्णनात केला जाऊ शकतो. ही गोष्ट पहिले सूत्र (३/३/५) मध्ये सांगितली गेली आहे, म्हणून ही जिज्ञासा होते की तैत्तिरीयोपनिषदात आनन्दमय पुरुषाच्या वर्णनात पक्ष्याच्या रूपकात ज्या शब्दांचे वर्णन येते काय त्यांच्याच सर्वत्र उपसंहार केला जात आहे? यावर सांगतात-

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ३.३.११ ॥

अर्थ - आनन्दादयः = आनन्द आदि; प्रधानस्य = सर्वश्रेष्ठ परब्रह्म परमात्म्याचे धर्म आहेत. (त्या सर्वांचा अन्यत्रही ब्रह्माच्या वर्णनात अध्याहार केला जाऊ शकतो.)

व्याख्या - आनन्द, सर्वगतत्व, सर्वात्मत्व तथा सर्वज्ञता आदि जितके ही परब्रह्म परमात्म्याचे धर्म आहेत ते जर श्रुतिमध्ये एका ठिकाणी ब्रह्माच्या वर्णनात आले असतील तर दुसऱ्या ठिकाणी ही ब्रह्माच्या वर्णनात त्यांचा उपसंहार केला जाऊ शकतो अर्थात एका ठिकाणाच्या वर्णनात जे धर्म अथवा दिव्य-गुण-सूचक विशेषणे सुटली असतील, त्यांची पूर्ति अन्यत्राच्या वर्णनाने करून घेतली पाहिजे.

संबंध - 'जर अशी गोष्ट आहे, तर मग तैत्तियोपनिषदात जे आनन्दमय आत्म्याचे प्रकरण आरंभ करून म्हटले गेले आहे की 'प्रिय हेच त्याचे शिर आहे मोद हा उजवा पंख आहे, प्रमोद डावा पंख आहे, आनन्द आत्मा आहे आणि ब्रह्म हेच पुच्छ एवं प्रतिष्ठा आहे.' यास अनुसरून 'प्रियशिरस्त्व' आदि धर्माचा ही सर्वत्र ब्रह्मविद्येत संग्रह होऊ शकतो.' अशी आशंका आल्यावर सांगतात-

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ ३.३.१२ ॥

अर्थ - प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः = 'प्रियशिरस्त्व' - 'प्रियरूप शिर असणे' आदि धर्माची प्राप्ति अन्यत्र ब्रह्मविद्येच्या प्रकरणात होत नाही; हि = कारण की; भेदे = याप्रकारे शिर आदि अंगांचा भेद मानल्यावर; उपचयापचयौ = ब्रह्मात वाढणे, कमी होणे हा उपस्थित होईल.

व्याख्या - प्रिय त्याचे शिर आहे, मोद आणि प्रमोद पंख आहेत याप्रकारे पक्ष्याचे रूपक देऊन जी अंगाची कल्पना केली गेली आहे तो ब्रह्माचा स्वरूपगत धर्म नाही आहे कारण की याप्रकारे अंग-प्रत्यंगाच्या भेदाने ब्रह्मामध्ये भेद मानल्यावर त्यात वाढणे-घटणे या दोषाची आशंका होईल; म्हणून जी ब्रह्माची स्वाभाविक लक्षण नसतील, कुठल्या रूपकाच्या उद्देश्याने

सांगितली गेली असतील, त्यांना दुसऱ्या ठिकाणी घेता कामा नयेत.

संबंध - त्यात जे आनंद आणि ब्रह्म शब्द आले आहेत, त्यांना दुसऱ्या ठिकाणी घ्यायला हवे की नाही ? या जिज्ञासेवर सांगतात-

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ ३.३.१३ ॥

अर्थ - तु = परंतु, इतरे = दुसरे जे आनंद आदि धर्म आहेत, ते (ब्रह्माचे स्वरूपाचे प्रतिपादन करण्यासाठी श्रुतिमध्ये सांगितले गेले आहे, म्हणून अन्यत्र ब्रह्मविद्येच्या प्रसंगात त्यांचे ग्रहण केले जाऊ शकते.), अर्थसामान्यात् = कारण की त्या सर्वात अर्थाची समानता आहे.

व्याख्या - रूपकासाठी अवयवाच्या कल्पनेने युक्त जे प्रियशिरस्त्व आदि धर्म आहेत, ते सोडून दुसरे जे आनंद आदि स्वरूपगत धर्म आहेत त्यांचा संग्रह प्रत्येक ब्रह्मविद्येच्या प्रसंगात केला जाऊ शकतो; कारण की त्यांच्यात अर्थाची समानता आहे अर्थात त्या सर्वांच्या द्वारा प्रतिपाद्य ब्रह्म एकच आहे.

संबंध - कठोपनिषदात जी रथाच्या रूपकाची कल्पना करून इंद्रिये आदिंचे घोडे आदिंच्या रूपात वर्णन केले आहे, तेथे तर

इंद्रिये आदिंच्या संयमाची गोष्ट समजाविण्यासाठी तसे सांगणे सार्थक वाटत आहे. परंतु येथे तर पक्ष्याच्या रूपकाचे काही विशेष प्रयोजन दिसून येत नाही. म्हणून येथे या रूपकाची कल्पना कशासाठी केली आहे ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ ३.३.१४ ॥

अर्थ - प्रयोजनाभावात् = अन्य कुठल्याहि प्रकारचे प्रयोजन नसल्याने (हेच कळून येते की); आध्यानाय = त्या परमेश्वराचे उत्तमप्रकारे चिंतन करण्यासाठी, (त्याचे तत्त्व रूपकद्वारा समजाविले गेले आहे.)

व्याख्या - या रूपकाचे दुसरे काही प्रयोजन दिसून येत नाही, म्हणून असेच समजले पाहिजे की, पहिल्याने ज्या परब्रह्म परमेश्वराचे सत्य, ज्ञान आणि अनंत या नामाने वर्णन करून त्यास सर्वांच्या हृदयात स्थित म्हटले आहे आणि त्याच्या प्राप्तीचे जे महत्त्व वर्णन केले आहे (तै.उ.२/१) त्यास प्राप्त करण्याच्या एकमात्र उपायाचे वारंवार चिंतन करावयाचे आहे. पण त्याच्या स्वरूपाची काही माहिती असल्याशिवाय चिंतन होऊ शकत नाही, म्हणून तो कशाप्रकारे सर्वांच्या हृदयात व्याप्त आहे, ही गोष्ट समजण्यासाठी येथे अन्नमय आदि कोशवाचक शब्दांच्या द्वारा प्रकरण हाती घेण्यात आले आहे, कारण की एखाद्या पेटीमध्ये गुप्त ठेवलेल्या रत्नाप्रमाणे तो

परमेश्वर ही सर्वांच्या हृदयात बुद्धिरूप गुहेत लपला आहे, हे तत्व समजावयाचे आहे, तेथे सर्वप्रथम जे हे अन्नमय स्थूल शरीर आहे, याला पुरुषाच्या नामाने संबोधून त्याच्या अंगांची पक्ष्याच्या अंगांशी तुलना करून पुढील प्रकरण चालू केले गेले तथा क्रमशः एकाचा दुसऱ्याला अंतरात्मा सांगून प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय आणि आनंदमय पुरुषाचा वर्णन केले गेले. त्याचबरोबर प्रत्येकाचा आत्मा एकाच तत्त्वास निश्चित केले गेले यावरून हे कळून येते आहे की, उत्तरोत्तर सूक्ष्म तत्त्वाच्या आत दृष्टि नेवून त्या एकाच अंतरात्म्यास लक्ष्य केले गेले आहे. तेथे विज्ञानमय जीवात्म्याचे वर्णन करून त्याचाहि अंतरात्मा आनंदमयास म्हटले गेले आहे. शेवटी सर्वांचा अंतरात्मा आनंदमयास म्हणून तसेच त्याचा अंतरात्माहि त्यासच म्हणून या रूपकाची परंपरा समाप्त केली गेली आहे. यावरून हेच सिद्ध होत आहे की, परब्रह्म परमेश्वराचे उत्तम प्रकारे चिंतन करण्यासाठी त्याचे सूक्ष्म तत्त्वास समजाविणे हेच या रूपकाचे प्रयोजन आहे.

संबंध - येथे आनंदमय नामाने परमात्म्यासच लक्ष्य केले गेले आहे. अन्य कुठल्याहि तत्त्वास नाही, हा निश्चय कसा होऊ शकतो? यावर सांगतात.

आत्मशब्दाच्च ॥ ३.३.१५ ॥

अर्थ - आत्मशब्दात् = आत्मशब्दाचा प्रयोग झाल्यामुळे, च = ही (हेच सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - वर सांगितलेल्या कारणाशिवाय या प्रकरणात वारंवार सर्वांचा अंतरात्मा म्हणून अंती विज्ञानमयाचा अंतरात्मा आनंदमयाला म्हटले आहे. त्याच्यानंतर त्याचा अंतरात्मा दुसऱ्या कोणाला म्हटलेले नाही, यावरून हे सिद्ध होत आहे की, येथे आनंदमय शब्द ब्रह्माचाच वाचक आहे.

संबंध - आत्मा शब्दाचा प्रयोग तर अधिक तर प्रत्यगात्म्याच (जीवात्म्याचाच); वाचक असतो. मग हा निश्चय कसा झाला की येथे आत्मा शब्द ब्रह्माचा वाचक आहे? यावर सांगतात.

आत्मनृ हीतिरितरवदुत्तरात्॥ ३.३.१६ ॥

अर्थ - आत्मनृ हीतिः = आत्म-शब्दाने परमात्म्याचे ग्रहण; इतरवत् = दुसऱ्या श्रुतिप्रमाणे; उत्तरात् = त्यानंतरच्या वर्णनाने (सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - ज्याप्रकारे 'आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् स ईक्षत लोकांनु सृजै' (ऐ.उ.१/१) 'प्रथम हा एक आत्माच होता; त्याने इच्छा केली की मी लोकांची रचना करीन.' (ऐ.उ.१/१/१) या श्रुतिमध्ये प्रजेच्या सृष्टिच्या प्रकरणात 'आत्मा' शब्दाचा प्रयोग आला आहे, म्हणून येथे

'आत्मा' शब्दास ब्रह्माचा वाचक मानला गेले आहे. त्याचप्रकारे तैत्तिरीय श्रुतिमध्ये ही आनंदमयाचे वर्णन केल्यानंतर तत्काळच 'सोऽकामयत बहु स्याम्' - 'त्याने इच्छा केली की मी अनेक होईन' इत्यादि वाक्यांच्या द्वारा त्या आनंदमय आत्म्यापासून समस्त जगताच्या उत्पत्तिचे वर्णन केले गेले आहे. म्हणून नंतर आलेल्या या वर्णनाने ही हे सिद्ध होत आहे की, येथे 'आत्मा' शब्द परमात्म्याचाच वाचक आहे आणि 'आनंदमय' नामही येथे त्या परब्रह्माचेच आहे.

संबंध - वर सांगितलेल्या गोष्टीत पुन्हा शंका उपस्थित करून त्याचे उत्तर देताना पूर्वोक्त सिद्धांताला दृढ करतात.

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ ३.३.१७ ॥

अर्थ - चेत् = जर म्हणाल की; अन्वयात् = प्रत्येक वाक्यात आत्म शब्दाचा अन्वय होत असल्याने हे सिद्ध होत नाही की आनंदमय ब्रह्म आहे; इति = तर याचे उत्तर हे आहे की; अवधारणात् = निर्धारित केले जाण्यामुळे; स्यात् = (आनंदमयच ब्रह्म आहे ही गोष्ट सिद्ध होऊ शकते.)

व्याख्या - जर म्हणाल की, 'तैत्तिरीयोपनिषदाच्या ब्रह्मवल्लीमध्ये 'आत्मा' शब्दाचा प्रयोग तोही सर्व वाक्यांच्या अंती आला आहे. नंतर केवळ 'आत्मा' शब्दाच्या प्रयोगाने

'आनंदमय' लाच ब्रह्म कसे मानावे ? तर याच्या उतरात सांगतात की ज्या 'आत्मा' शब्दाची सर्व वाक्यांत व्याप्ति आहे, तो ब्रह्माचा वाचक नाही आहे, परंतु अंती ज्याला निर्धारित केले गेले आहे तो ब्रह्माचा वाचक आहे. अन्नमय, प्राणमय आदि आत्म्यांना ब्रह्माचे शरीर आणि ब्रह्मास त्यांचा अंतरात्मा सांगण्याच्या उद्देश्याने तेथे सर्वांबरोबर 'आत्मा' शब्दाचा प्रयोग केला गेला आहे. म्हणून अन्नमयाचा अंतरात्मा त्याच्याहून भिन्न प्राणमयाला दाखविला आहे. नंतर प्राणमयाचा अंतरात्मा त्याच्याहून भिन्न मनोमयाला सांगितले आणि मनोमयाचा अंतरात्मा विज्ञानमयाला आणि विज्ञानमयाचा ही अंतरात्मा आनंदमयास सांगितले आहे. त्यानंतर आनंदमयाचा अंतरात्मा अन्य कुणाला दाखविलेले नाही, आणि अंती हे निर्धारित केले आहे की, याचा शरीरसंबंधी आत्मा हा स्वयंच आहे; जो की पहिल्याने सांगितलेल्या अन्य सर्व पुरुषांचा ही आत्मा आहे. असे सांगून त्याच्यापासून जगताच्या उत्पत्तिचे वर्णन केले आहे. यावरून हे सिद्ध होत आहे की, आनंदमय शब्द परमात्म्याचा वाचक आहे.

संबंध - या प्रकरणात आत्म्यापासून आकाशादि भूतांच्या उत्पत्तिचे वर्णन केल्यानंतर पृथ्वीपासून औषधी, औषधीपासून अन्न, अन्नापासून पुरुषाची उत्पत्ति सांगितली, नंतर म्हटले आहे की 'निश्चयपूर्वक तोच हा पुरुष अन्नरसमय आहे.' या

वर्णानुसार 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' या वाक्याद्वारा सांगितलेले ब्रह्मच येथे अन्नरसमय पुरुष आहे का त्याहून भिन्न ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ ३.३.१८ ॥

अर्थ - कार्याख्यानात् = ब्रह्माचे कार्य सांगितले गेल्याने हा पुरुष; अपूर्वम् = ते पूर्वोक्त ब्रह्म होऊ शकत नाही.

व्याख्या - ज्या प्रकरणात ज्या अन्नरसमय पुरुषाचे वर्णन आहे, ते पूर्वोक्त परब्रह्म असू शकत नाही. परंतु अन्नाचे परिणामभूत हे सजीव मनुष्य-शरीरच येथे अन्नरसमय पुरुषाच्या नावाने संबोधले गेले आहे कारण की, या पुरुषास त्या पूर्वोक्त ब्रह्माचे आकाशादिव्या क्रमाने कार्य म्हटले गेले आहे. आणि याचा अंतरात्मा प्राणमय आदिव्या क्रमाने विज्ञानमय जीवात्म्यास म्हटले गेले आहे तथा विज्ञानमयाचा आत्मा ब्रह्मास म्हटले आहे आणि अंती आनंदाबरोबर त्याची एकता केली गेली आहे म्हणून ज्याची 'सत्य' 'ज्ञान' आणि 'अनंत' ही लक्षणे सांगितली गेली आहेत तथा जो आत्मा आणि आनंदमय नावाने जगताचे कारण म्हटले गेले आहे, ते ब्रह्म या अन्नरसमय पुरुषाहून भिन्न सर्वांचा अंतरात्मा आहे.

संबंध - अकराव्या सुत्रापासून 'आनंद'च्या प्रकरणाचा विचार सुरू करून अठराव्या सूत्रापर्यंत ते प्रकरण समाप्त केले गेले आहे. आता पहिल्याने आरंभ केलेल्या प्रकरणावर दुसऱ्या श्रुतित्या विषयींच्या विचाराचा आरंभ केला जात आहे.

समान एवं चाभेदात् ॥ ३.३.१९ ॥

अर्थ - समाने = एका शाखेत; च = आणि, एवम् = याप्रकारे विद्येची एकता समजली पाहिजे. अभेदात् = कारण की दोन्ही ठिकाणी उपास्यात काही भेद नाही.

व्याख्या - वाजसनेयी शाखेच्या शतपथ-ब्राह्मणात 'सत्यच ब्रह्म आहे' याप्रकारे उपासना केली पाहिजे. निःसंदेह हा पुरुष संकल्पमय आहे. तो जितक्या संकल्पांनी युक्त होऊन या लोकातून प्रयाण करतो, परलोकात गेल्यावर तशाच संकल्पांनी युक्त होऊन उत्पन्न होतो. त्याने मनोमय प्राण-शरीराने युक्त आकाशस्वरूप आत्म्याची उपासना करावी. याप्रकारे शांडिल्य विद्येचे वर्णन केले गेले आहे. (श.ब्रा.१०/६/३/२) 'सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत । अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रैति एवं क्रतुर्भूत्वामुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवति स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसंकल्पमाकाशात्मानम् ।' त्याच शाखेच्या बृहदारण्यकामध्ये ही म्हटले आहे की,

‘प्रकाशच ज्याचे सत्य स्वरूप आहे तो पुरुष मनोमय आहे. तो धान्य आणि जवस आदि सटश सुक्ष्म परिमाणाचा आहे, तो त्या हृदयाकाशात स्थित आहे, तो सर्वांचा स्वामी आणि सर्वांचा अधिपति आहे तथा हा जो कोणी आहे, सर्वांचे उत्तम शासन करतो.’ (बृहउ.७/६/१) ‘मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तहृदये यथा त्रीर्हिर्वा यवो वा स एष सर्वस्यशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च ।’ (बृहउ.७/६/१) या दोन्ही ग्रंथामध्ये सांगितलेल्या या विद्यांमध्ये भेद आहेत किंवा अभेद ? हा संशय उपस्थित झाल्यावर सूत्रकार म्हणतात - जशी भिन्न शाखांमध्ये विद्येची एकता आणि गुणांचा उपसंहार उचित मानला गेला आहे, त्याचप्रमाणे एका शाखेमध्ये सांगितलेल्या विद्यांमध्ये ही एकता मानली पाहिजे; कारण की तेथे उपास्यात भेद नाही. दोन्ही ठिकाणी एकच ब्रह्म उपास्य सांगितले गेले आहे.

संबंध - उपास्याच्या संबंधास धरून कोठल्या ठिकाणी विद्येची एकता मानायला पाहिजे आणि कोठे मानू नये ? याचा निर्णय करण्यासाठी पूर्वपक्ष उपस्थित केला जात आहे.

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ ३.३.२० ॥

अर्थ - एवम् = याप्रकारे, सम्बन्धात् = उपास्यच्या संबंधाने; अन्यत्र = दुसऱ्या ठिकाणी, अपि = ही (काय विद्येची एकता मानली पाहिजे ?

व्याख्या - याप्रकारे एकाच उपास्याचा संबंध बृहदारण्यकामध्ये दिसून येतो. तेथे प्रथम सांगितले गेले आहे की, सत्यच ब्रह्म आहे, इत्यादि. (बृहउ.७/७/१) नंतर त्याच सत्याची सूर्यमंडलात स्थित पुरुषाबरोबर आणि डोळ्यांमध्ये स्थित पुरुषाशी एकता केली गेली आहे. (बृहउ.७/७/२) त्यानंतर दोन्हीची रहस्यमय नावे क्रमशः 'अहर्' आणि 'अहम्' सांगितली गेली आहेत. या प्रकरणामध्ये एकाच उपास्याचा संबंध असल्याने ही स्थान-भेदाने पृथक् पृथक् दोन उपासना सांगितल्या गेल्या आहेत, म्हणून त्यांच्यात भेद मानला पाहिजे की अभेद ?

संबंध - पूर्वसूत्रात उपस्थित केल्या गेलेल्या शंकेचे उत्तर पुढील सूत्रात देतात.

न वा विशेषात् ॥ ३.३.२१ ॥

अर्थ - न वा = या दोन्हीची एकता मानता कामा नये; विशेषात् = कारण की या दोन्ही पुरुषांच्या रहस्यमय नाम आणि स्थानात भेद केला गेला आहे.

व्याख्या - या दोन्ही उपासनांच्या वर्णनात स्थान आणि नाम भिन्न-भिन्न सांगितले गेले आहेत. सूर्यमंडलात स्थित सत्यपुरुषाचे तर रहस्यमय नाम 'अहर' म्हटले गेले आहे. आणि डोळ्यात स्थित पुरुषाचे रहस्यमय नाम 'अहम' म्हटले गेले आहे. याप्रकारे नाम आणि स्थानाचा भेद असल्यामुळे या उपासनांची एकता मानली जाऊ शकत नाही. म्हणून एकाचे नाम आणि गुणाचा उपसंहार दुसऱ्या पुरुषात करता कामा नाही.

संबंध - ही गोष्ट श्रुतिप्रमाणाने स्पष्ट करतात.

दर्शयति च ॥ ३.३.२२ ॥

अर्थ - दर्शयति च = श्रुति ही गोष्ट दाखवूनहि देत आहे.

व्याख्या - जेथे याप्रकारे स्थान आणि नामाचा भेद असेल तेथे एका ठिकाणी सांगितलेले गुण दुसऱ्या ठिकाणी घेतले जात नाहीत, ही गोष्ट श्रुतिद्वारा याप्रकारे दाखवली गेली आहे. छान्दोग्योपनिषदामध्ये आधिदैविक सामाच्या प्रसंगी सूर्यस्थ पुरुषाचे वर्णन करून नंतर आध्यात्मिक सामाच्या प्रसंगात डोळ्यात स्थित पुरुषाचे वर्णन केले गेले आहे. आणि तेथे सूर्यस्थ पुरुषाचे नाम रूप आदिवे ही डोळ्यात स्थित पुरुषातहि श्रुतिने स्वयं विधान करून दोन्हीची एकता केली

आहे. (छां.उ.१/७/७) यावरून हे सूचित होत आहे की अशा स्थळी विद्येची एकता मानून गुणांचा अन्यत्र उपसंहार साधारण नियम नाही; जेथे विद्येची एकता मानून गुणांचा उपसंहार करणे अभीष्ट असते त्या प्रसंगात श्रुति स्वयं त्याचे विधान करते जसे की, उपर्युक्त प्रसंगात सूर्यात स्थित पुरुषाच्या गुणांचे मध्यवर्ती पुरुषामध्ये विधान केले आहे.

संबंध - नेत्रवर्ती तसेच सूर्यमंडलवर्ती आदि पुरुषामध्ये ब्रह्माच्या कुठल्या कुठल्या गुणांचा उपसंहार (अध्याहार) केला जाऊ शकत नाही का ? याचा निर्णय ग्रंथकार दोन सूत्रांच्या द्वारे करतात.

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपिचातः ॥ ३.३.२३ ॥

अर्थ - च = तथा; अतः = म्हणून अर्थात विद्येची एकता नसल्यामुळे ही, सम्भृतिद्युव्याप्ती = समस्त लोकांना धारण करणे तसेच द्युलोक आदि अखिल ब्रह्माण्डाला व्याप्त करून स्थित होणे - या दोन्ही ब्रह्मसंबंधी गुण; अपि = ही अन्यत्र (नेत्रान्तवर्ती आदि पुरुषामध्ये) घेता कामा नयेत.

व्याख्या - बृहदारण्यकामध्ये (३/८/३) गार्गी आणि याज्ञवल्क्यांच्या संवादाचे वर्णन येते. तेथे गार्गीने याज्ञवल्क्यांना विचारले आहे 'जे द्युलोकाच्या वर आहे, जे

पृथ्वीच्या खाली आहे आणि द्युलोक एवं पृथ्वीच्या मध्येही आहे तथा स्वयं ही जे हा द्युलोक आणि पृथ्वी आहे; याशिवाय ज्याला भूत, वर्तमान आणि भविष्य म्हणतात; ते सर्व कशात ओतप्रोत आहे ?' याच्या उत्तरात याज्ञवल्क्यांनी म्हटले, 'द्युलोकाच्या वर आणि पृथ्वीच्याही खालपर्यंत हे सर्व आकाशात ओतप्रोत आहे.' (३/८/४) गार्गीने विचारले 'आकाश कशात ओतप्रोत आहे ?' (३/८/७) याज्ञवल्क्य म्हणाले, 'गार्गी ! त्या तत्त्वास तर ब्रह्मवेते पुरुष अक्षर म्हणतात, ते मोठे नाही, सडसडीत नाही, लहान नाही, मोठे नाही, लाल नाही अथवा सुंदरही नाही. छाया नाही, तम नाही, वायु नाही, आकाश नाही, संग नाही, रस नाही, गंध नाही, नेत्र नाही, कान नाही, वाणी नाही, मन नाही, तेज नाही, प्राण नाही, मुख नाही, माप नाही, आत नाही, बाहेर नाही, ते काही खात नाही, किंवा त्यालाहि कोणी खात नाही.' (३/८/८) याप्रकारे अक्षर ब्रह्माच्या स्वरूपाचे वर्णन करून याज्ञवल्क्यांनी हे ही सांगितले की 'हा सूर्य, चंद्रमा, द्युलोक आणि पृथ्वी आदि याच्या शासनात आहेत. यानेच या सर्वांना धारण केले आहे.' (३/८/९) या प्रसंगात अक्षरब्रह्माच्या स्वरूपाचे प्रतिपादन करताना दोन गोष्टी मुख्यतः सांगितल्या गेल्या आहेत; एक म्हणजे ते द्युलोकाच्या वर आणि पृथ्वीच्या खालपर्यंत समस्त ब्रह्माण्डात व्याप्त आहे आणि दुसरी गोष्ट ही आहे की, तेच सर्वास धारण करणारे आहे. या

दोन्ही गुणांचा नेत्रान्तवर्ती आणि सूर्यमण्डलवर्ती पुरुषामध्ये अध्याहार केला जाऊ शकत नाही, कारण की, प्रतीक उपासनेसाठी सीमित स्थानी स्थित सांगितलेला पुरुष सर्वव्यापक होऊ शकत नाही आणि सर्वांना धारण करणाराहि होऊ शकत नाही. याप्रकारे अन्यत्र ही जेथे पूर्ण ब्रह्माचे वर्णन नाही, त्या प्रतीकात या गुणांचा उपसंहार होऊ शकत नाही, हे उत्तमप्रकारे जाणून घेतले पाहिजे.

संबंध - उक्त पुरुषांत ब्रह्माच्या गुणांचा उपसंहार होऊ नये हे तर ठीक आहे. परंतु पुरुषविद्येमध्ये जे पुरुषाचे गुण सांगितले गेले आहेत त्यांचा उपसंहार तर अन्यत्र जेथे जेथे पुरुषांचे वर्णन आहे, त्या सर्व ठिकाणी असायलाच हवे. अशी आशंका उत्पन्न झाल्यावर सांगतात.

पुरुषविद्यामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ ३.३.२४ ॥

अर्थ - पुरुषविद्यायाम् इव = पुरुषविद्येचे जे गुण सांगितले गेले आहेत; तसे गुण, च = ही, इतरेषाम् = अन्य पुरुषात असू शकत नाहीत; अनाम्नानात् = कारण की, श्रुतिमध्ये असे गुण सांगितले गेलेले नाहीत.

व्याख्या - मुण्डकोपनिषदात (२/१/२ पासून १० पर्यंत) अक्षरब्रह्माचे पुरुषाच्या नामाने वर्णन केले गेले आहे. तेथे

प्रथम अक्षरब्रह्मापासून सर्वांची उत्पत्ति आणि त्यातच सर्वांचा लय (२/१/१) सांगून त्यास दिव्य अमूर्त पुरुष म्हटले गेले आहे. (२/१/२) नंतर २/१/३ पासून २/१/९ पर्यंत त्यापासून समस्त प्राण, इंद्रिये, पंचभूते, सूर्य, चन्द्रमा, वेद, अग्नि, देवता, मनुष्य, अन्न, समुद्र तथा पर्वत आदिंची सृष्टि (उत्पत्ति) सांगितली गेली आहे. तदनंतर २/१/१० व्या मंत्रात त्या पुरुषाचा महिमा याप्रकारे वर्णन केला गेला आहे. 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्। एतद् यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ।' अर्थात 'पुरुषच हे सर्व काही आहे, तोच तप, कर्म, आणि परम अमृत स्वरूप ब्रह्म आहे. हे सोम्य ! हृदयरूप गुहेत स्थित या अंतर्यामी परम पुरुषाला जो जाणतो तो या मनुष्य शरीरातच अविद्याजनित ग्रंथि(गाठ) छिन्न-भिन्न करतो. (नष्ट करतो.)' याप्रकारे या पुरुषविद्येच्या प्रकरणात जे पुरुषाचे सर्वोत्पादकत्व, परापरत्व, सर्वव्यापकत्व तथा अविद्यानिवारकत्व आदि दिव्य गुण सांगितले गेले आहेत. त्यांचाहि नेत्रान्तर्वर्ती आणि सूर्यमण्डलवर्ती आदि पुरुषांमध्ये तथा जेशे जेशे स्थूल, सूक्ष्म अथवा कारण शरीराचे वर्णन पुरुष या नावाने केले गेले आहे त्या पुरुषांमध्येहि (छां.उ.७/९/१) (तै.उ.२/१ पासून ७ पर्यंत) अध्याहार केला जाऊ शकत नाही. कारण की श्रुतिमध्ये कुठेहि त्यांच्यासाठी तशा गुणांचे प्रतिपादन केले गेलेले नाही. त्या

प्रकरणांत त्या पुरुषांच्या अंतरात्मा परमपुरुषास लक्ष्य करण्यासाठी त्यांना 'पुरुष' नाव दिले गेले आहे.

संबंध - याप्रकारे -

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ ३.३.२७ ॥

अर्थ - वेधादि = वेधणे आदिंचे वर्णन करून जे ब्रह्मास वेधाचे लक्ष्य सांगितले गेले आहे, त्या सर्वांचा अध्याहार ही अन्य विद्यांमध्ये करता कामा नये, अर्थभेदात् = कारण की, तेथे प्रयोजनात भेद आहे.

व्याख्या - मुण्डकोपनिषदात (२/२/३) मध्ये म्हटले आहे की, 'धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं ह्युपासानिशितं सन्धयीत । आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्य तेदवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥' 'हे सोम्य ! उपनिषदात वर्णित प्रणवरूप महान धनुष्य घेऊन त्यावर उपासनद्वारा तीक्ष्ण केलेला बाण चढवावयास हवा. नंतर भावपूर्ण चित्तद्वारा तो बाण खेचून तू परम अक्षर परमेश्वरासच लक्ष्य बनवून त्याचा वेध घे.' या वर्णनानंतर दुसऱ्या मंत्रात आत्म्यासहि बाणाचे रूप दिले गेले आहे. याप्रकारे वेध्यत्व आदि गुणांचे तथा ॐकाराचा धनुर्भाव आणि आत्म्याचे बाणत्वाचे ही जेथे ओंकारद्वारा परमात्म्याची उपासना करण्याचे प्रकरण आहे, त्या ब्रह्मविद्येमध्ये उपसंहार

करता कामा नये; कारण की, येथे चिंतनात तन्मयतेचे स्वरूप सांगण्यासाठी तसे रूपक केले गेले आहे. याप्रकारे रूपकाच्या कल्पनेद्वारा जी विशेष गोष्ट सांगितली गेली आहे ती अन्य प्रकरणात अनुपयुक्त असल्याने स्वीकारण्यायोग्य नाही.

संबंध - विसाव्या सूत्रापासून पंचविसाव्या सूत्रापर्यंत भिन्न भिन्न श्रुतिंच्या वर विचार केला गेला की, त्यातील कोणकोणत्या गोष्टी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी अध्याहार करण्यायोग्य नाहीत. आता परमगति अर्थात परमधाम आणि परमात्म्यांच्या प्राप्तीविषयक श्रुतिंच्या विचार करण्यासाठी पुढील प्रकरण आरंभ केले जात आहे. श्रुतिमध्ये ब्रह्मविद्येचे फल कोठे तर केवळ दुःख, शोक, बन्धन आणि शुभाशुभ कर्मांची निवृत्तिमात्र सांगितले गेले आहे, कोठे यानंतर परम समता, परमधाम आणि परमात्म प्राप्तीचे ही वर्णन आहे. म्हणून ब्रह्मविद्येच्या फलात भेद आहे की नाही ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

हानौ तूपायनशब्दशेषात्वात्कुशाच्छन्दस्तुन्युपगानवतदुक्तम्
॥ ३.३.२६ ॥

अर्थ - हानी = जेथे केवळ दुःख, शोक, पुण्य, पाप आदिव्या नाशाचे वर्णन आहे अशा श्रुतिमध्ये; तु = ही; उपायनशब्दशेषत्वात् = लाभरूप परमधामाची प्राप्ती आदि

फलाचाही अध्याहार करावयास हवा; कारण की तो वाक्याचा शेष भाग आहे; कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत् = ही गोष्ट कुशा, छंद, स्तुति आणि उपगानाप्रमाणे समजली पाहिजे, तत् उक्तम् = असे पूर्वी मीमांसेत सांगितले गेले आहे.

व्याख्या - उद्दालक आदि सहा ऋषींना वैश्वानरविद्येचा उपदेश देऊन राजा अश्वपति म्हणतात की जो ही विद्या जाणून हवन करतो त्याची समस्त पापे शिंगाचा अग्रभाग अग्नि तटाकल्यावर जसा भस्म होतो त्याप्रमाणे भस्म होऊन जातात. (छं.उ.७/२४/३) याप्रकारे कठमध्ये परमात्मज्ञानाचे फल कोठे केवळ हर्ष-शोकाचा नाश (१/२/१२) आणि कोठे मृत्युमुखातून सुटणे सांगितले गेले आहे. (१/३/१७) मुण्डकात अविद्येचा नाश (२/१/१०) आणि कोठे हृदयाची ग्रन्थि, समस्त संशय तथा कर्मांचा नाश सांगितला गेला आहे. (२/२/८) श्वेताश्वतरमध्ये समस्त पाशातून सुटणे (श्वे.उ.१/११; २/१७; ४/१७; १६; ७/१३; ६/१३) तसेच शोकाचा नाश होणे (श्वे.उ.४/७) आदि ब्रह्मज्ञानाचे फल सांगितले गेले आहे. याप्रकारे उपनिषदात ठिकठिकाणी ब्रह्मविद्येचे फल पुण्य, पाप आणि नाना प्रकारच्या विकारांचा नाश सांगितले गेले आहे. त्या मंत्रामध्ये परमात्म्याची अथवा परमपदाची किंवा परमधामाची प्राप्ती सांगितले गेलेली नाही; म्हणून सूत्रकार म्हणतात की अशा स्थळी जेथे केवळ दुःख, बंधन तसेच कर्मांचा त्याग अथवा नाश आदिंची गोष्ट

सांगितली गेली आहे, त्याच्या वाक्यशेषाच्या रूपाने दुसऱ्या ठिकाणी सांगितलेले उपलब्धिरूप फलाचाहि अध्याहार करावयास हवा जसे परमात्म्याची प्राप्ती होणे (मु.उ.३/२/८) ब्रह्मधामाची प्राप्ती (मु.उ.३/२/४) ब्रह्मात लीन होणे (मु.उ.३/२/५) ब्रह्मलोकात परम अमृतस्वरूप होणे (मु.उ.३/२/६) अर्चि आदि मार्गाने ब्रह्मलोकामध्ये जाऊन तेथून परत न येणे (छां.उ.४/१५/५) आदि फलाचे वर्णन आहे; भाव हा आहे की जेथे जेथे केवळ हानि-पाप-नाश आदिंचे वर्णन आहे, तेथे तेथे ब्रह्मलोक आदिची प्राप्ति वाक्यशेष आहे आणि जेथे केवळ उपायना (ब्रह्मधामाची प्राप्ती आदि) चेच वर्णन आहे, तेथे पूर्वोक्त हानि (दुःखनाश आदि) च वाक्यशेष आहे. म्हणून प्रत्येक समान विद्येत त्याचा अध्याहार करावयास पाहिजे. ज्यायोगे कुठल्या प्रकारचा विकल्प अथवा फलभेद रहाणार नाही. याप्रकारे वाक्यशेष ब्रह्मण करण्याचा दृष्टांत सूत्रकार देतात - जसे कौषितकी शाखा असणाऱ्यांनी सामान्यतः वनस्पतिमात्राची कुशा घ्यावी असे म्हटले आहे. परंतु शाट्यायन असलेल्यांनी त्याच्या स्थानी गूलराच्या लाकडाची बनलेली कुशा घ्यावी असे म्हटले आहे; म्हणून त्यांचे ते विशेष वचन कौषितकीच्या सामान्य वचनाचा वाक्य-शेष मानला जातो आणि दोन्ही शाखेचे लोक त्याचा स्वीकार करतात. याप्रकारे एका शाखेचे 'छन्दोभिःस्तुवीत' (देव आणि

असुराच्या) छन्दाच्याद्वारा स्तुति करावी, याप्रकारे समान भावाने सांगतात. परंतु पैङ्गी शाखेचे 'देवांचे छंद प्रथम म्हणावयास हवे.' याप्रकारे विशेषरूपाने क्रम नियत करतात. तेव्हा त्या क्रमास पूर्वकथनाचा वाक्यशेष मानून सर्व स्वीकार करतात. जसे कुठल्या तरी शाखेत 'षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति' (षोडशीचे स्तवन करावे) असे सामान्य वचन मिळते, परंतु तैत्तिरिय शाखेचे लोक या कर्मास अशा समयी कर्तव्य सांगतात की जेव्हा ब्रह्मवेळेत तारांचा लोप होतो आणि सूर्योदय झालेला नसतो. म्हणून हा कालविशेषाचा नियम पूर्वकथित वाक्याचा शेष (असून) म्हणून सर्वांना मान्य होतो. तसेच एका शाखेचे स्तुतिगानाच्या विषयी समान भावाने म्हणतात की, 'ऋत्विज उपगायन्ति' 'ऋत्विज लोक स्तोत्राचे गान करोत.' परंतु दुसऱ्या शाखेचे लोक असे विधान करतात की 'नाध्वर्युरुपगायति' 'अध्वर्युने स्तोत्र-गान करता कामा नये.' म्हणून यालाहि वाक्यशेष मानून हे सर्व हे स्वीकार करतात की 'अध्वर्युला सोडून अन्य ऋत्विजांच्या द्वारा स्तोत्रांचे गान व्हावयास हवे.' याप्रकारे जेथे केवळ पाप आदिच्या नाशाचीच गोष्ट सांगितली आहे, ब्रह्मलोकादिची प्राप्ती सांगितली गेलेली नाही, तेथे प्राप्तीरूप फळहि वाक्यशेषाच्या रूपाने ग्रहण करावयास हवे.

संबंध - येथे ही जिज्ञासा होत आहे की, 'देवयान मार्गाने ब्रह्मलोकात जाणाऱ्या महापुरुषांचे पापकर्म नष्ट होऊन जाते; परंतु पुण्यकर्म तर शेष रहातच असेल अन्यथा त्याचे ब्रह्मलोकी गमन कसे संभवनीय होईल ?' कारण की, वरील लोकास जाणे शुभ कर्मांचेच फल आहे यावर सांगतात.

साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ ३.३.२७ ॥

अर्थ - साम्पराये = ज्ञान्यासाठी परलोकात; तर्तव्याभावात् = भोगाच्या द्वारा पार करण्यायोग्य कुठलेहि कर्मफल शेष रहात नाही; या कारणाने (त्याचे पुण्यकर्महि येथे समाप्त होऊन जाते); हि = कारण की; तथा = हीच गोष्ट; अन्ये = अन्य शास्त्रेचे लोक सांगतात.

व्याख्या - बृहदारण्यकोपनिषदात ही गोष्ट स्पष्ट शब्दात सांगितली गेली आहे की, 'उभे उ हैवैष एते तरति ।' (४/४/२२) अर्थात 'हा ज्ञानी निश्चितच पुण्य आणि पाप दोन्हीना येथेच पार करतो.' यावरून हे सिद्ध होते की ज्ञानी पुरुषाचा शरीर त्याग केल्यानंतर शुभाशुभ कर्मांशी काहीही संबंध रहात नाही. त्याला जो ब्रह्मलोक (नित्यधाम) प्राप्त होतो, तो कुठल्या कर्माच्या फलस्वरूपात नाही तर ब्रह्मज्ञानाच्या बळाने प्राप्त होतो. म्हणून त्याच्यासाठी परलोकात जाऊन भोगद्वारा पार करण्यायोग्य कुठलेहि कर्मफल शेष रहात नाही. म्हणून त्याचे

पुण्यकर्महि येथेच समाप्त होऊन जाते. ज्ञान्याच्या संवित आदि समस्त कर्मांचा सर्वथा नाश होऊन जातो या गोष्टीचे समर्थन मुण्डकोपनिषदात ही याप्रकारे केले गेले आहे, 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ।' (मु.उ.३/१/३) 'त्या समयी ज्ञानी पुरुष पुण्य आणि पाप दोन्हीना सारून निर्मल होऊन सर्वोत्तम साम्यरूप परब्रह्मास प्राप्त करतो.'

संबंध - येथे अशी जिज्ञासा होते की, 'समस्त कर्मांचा नाश आणि ब्रह्माची प्राप्तीरूप फल तर ब्रह्मज्ञानाने येथेच तत्काल प्राप्त होते, मग देवयान मार्गाने ब्रह्मलोकात जाऊन परमात्म्याची प्राप्ती करण्याची गोष्ट का सांगितली गेली आहे ?' यावर सांगतात.

छन्दत उभयथाविरोधात् ॥ ३.३.२८ ॥

अर्थ - छन्दतः = ज्ञानी पुरुषाच्या संकल्पानुसार; उभयथा = दोन्ही प्रकारची स्थिति होण्यामुळे; अविरोधात् = काही विरोध नाही (म्हणून ब्रह्मलोकात जाण्याचे विधान आहे.)

व्याख्या - छान्दोग्योपनिषद (३/१४/१) मध्ये म्हटले आहे की, 'अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरास्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति ।' अर्थात 'हा पुरुष निश्चितच संकल्पमय आहे. या लोकात पुरुष जशा संकल्पाचा असेल तसाच

देहत्यागानंतर येथून परलोकात गेल्यानंतर ही होतो.' यावरून हे सिद्ध होते की जो ज्ञानी पुरुष कुठल्याहि लोकात जाण्याची इच्छा न करता येथेच मुक्त होण्याचा संकल्प बाळगतो, ब्रह्मज्ञानासाठी साधनात प्रवृत्त होते समयी ही ज्याची अशी भावना असेल तो तर तत्काळ येथेच ब्रह्मसायुज्य प्राप्त करतो, परंतु जो ब्रह्मलोक दर्शनाची इच्छा बाळगून साधनात प्रवृत्त झालेला असतो तसेच ज्याचा तिथे जाण्याचा संकल्प असतो तो देवयान मार्गाने तेथे जाऊनच ब्रह्मास प्राप्त करतो. याप्रकारे साधकाच्या संकल्पानुसार दोन्ही प्रकारची गति मानण्यात काहीही विरोध नाही.

संबंध - जर याप्रकारे ब्रह्मलोकात न जाता येथेच परमात्म्याची प्राप्ती होणे मानले गेले तर काय आपत्ति आहे ? यावर सांगतात.

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ ३.३.२९ ॥

अर्थ - गतेः = गतिबोधक श्रुतिची, अर्थवत्त्वम् = सार्थकता, उभयथा = दोन्ही प्रकाराने ब्रह्माची प्राप्ती मानल्यानेच होते; हि = कारण की, अन्यथा = जर अन्य प्रकाराने मानली तर; विरोधः = श्रुतित परस्पर विरोध येईल.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये कोठे तर तत्काळच ब्रह्माची प्राप्ती सांगितली गेली आहे (क.उ.२/३/१४, १५) कोठे ब्रह्मलोकात

गेल्यावर सांगितली गेली आहे (मु.उ.३/२/६) म्हणून जर उपरोक्त दोन्ही प्रकारांनी त्याची व्यवस्था मानली गेली नाही तर दोन्ही प्रकारच्या वर्णन करणाऱ्या श्रुतिमध्ये विरोध येईल. म्हणून हेच मानणे ठीक आहे की, साधकाच्या संकल्पानुसार दोन्ही प्रकारांनीही परमात्म्याची प्राप्ती होऊ शकते. असे मानल्यानेच देवयान मार्गाने गतिचे वर्णन करणाऱ्या श्रुतिची सार्थकता होईल आणि श्रुतींचा परस्पर विरोध ही दूर होईल.

संबंध - पुन्हा हीच गोष्ट सिद्ध करतात.

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३.३.३० ॥

अर्थ - तल्लक्षणार्थोपलब्धेः = त्या देवयान मार्गाद्वारे ब्रह्मलोकात जाण्यास उपयुक्त सुक्ष्म शरीरादि उपकरणांच्या प्राप्तीचे कथन होण्याने; उपपन्नः = त्यांच्यासाठी ब्रह्मलोकात जाण्याचे कथन युक्तिसंगत आहे; लोकवत् = लोकातहि असे दिसून येते.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये जेथे साधकांसाठी देवयान मार्गद्वारा ब्रह्मलोकात जाण्याची गोष्ट सांगितली गेली आहे, त्या प्रकरणात त्यास उपयोगी उपकरणांचेहि वर्णन आढळून येते. श्रुतिमध्ये म्हटले आहे की हा जीवात्मा ज्या संकल्पाने युक्त असतो त्या संकल्पाद्वारा मुख्य प्राणात स्थित होतो. मुख्य

प्राण उदान वायुमध्ये स्थित होऊन मन-इंद्रियांनी युक्त जीवात्म्यास त्याच्या संकल्पानुसार लोकात घेऊन जातो. (प्र.उ.३/१०) याचप्रकारे दुसऱ्या ठिकाणी अर्चि-अभिमानी देवतादिंना प्राप्त होणे सांगितले गेले आहे. (छां.उ.७/१०/१,२) याप्रकारे समस्त कर्मांचा अत्यंत अभाव झाल्यावरहि त्याचे दिव्य शरीराने संपन्न होणे सांगितले गेले आहे; परंतु ज्या साधकांचे शरीर असताच परब्रह्म परमेश्वर त्यांना प्रत्यक्ष झालेला असतो; त्यांच्यासाठी तसे वर्णन येत नाही. (क.उ.२/३/१४) परंतु त्यांच्या विषयात श्रुतिने याप्रकारे सांगितले आहे की, 'योऽकामो निष्काम आप्तकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।' (बृहउ.४/४/६) अर्थात 'जो कामनारहित, निष्काम, पूर्णकाम तथा केवळ परमात्म्याची इच्छा असणारा आहे, त्याचे प्राण वरील लोकात जात नाहीत. तो ब्रह्म होऊनच (येथे) ब्रह्मास प्राप्त होतो. म्हणून हेच मानणे सुसंगत आहे की, साधकाच्या संकल्पानुसार दोन्ही प्रकारांनी ही ब्रह्माची प्राप्ती होत असते. लोकातहि दिसून येते की ज्याला आपल्या स्थानापासून कोठे अन्यत्र जायचे असेल त्याच्या बरोबरच यात्रोपयोगी आवश्यक सामग्री रहात असते, त्याचप्रकारे उपरोक्त अधिकारी पुरुषासाठी दिव्य शरीर आदि उपकरणांचे वर्णन केले गेले

आहे, म्हणून त्याचे या लोकातून ब्रह्मलोकात जाणे कथन उचितच आहे.

संबंध - ब्रह्मविद्येचे फल सांगताना श्रुतिने अनेक ठिकाणी ब्रह्मलोकात जाण्याची गोष्ट तर सांगितली आहे, परंतु देवयान मार्गाने जाण्याची गोष्ट सर्वत्र सांगितलेली नाही. म्हणून ही जिज्ञासा होते की, ब्रह्मलोकात जाणारे सर्व ब्रह्मवेत्ते देवयान मार्गानेच जातात अथवा ज्या ज्या विद्यांच्या प्रकरणात देवयान मार्गाचे वर्णन आहे त्यानुसार उपासना करणारे पुरुष त्या मार्गाने जातात. यावर सांगतात.

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३.३.३१ ॥

अर्थ - अनियमः = असा नियम नाही की त्या विद्यांच्या अनुसार उपासना करणारे देवयान मार्गद्वारा जातात; सर्वेषाम् = परंतु ब्रह्मलोकात जाणाऱ्या सर्व साधकांची गति त्याच मार्गाने होते (हीच गोष्ट), शब्दानुमानाभ्याम् = श्रुति आणि स्मृतिनी सिद्ध होते (म्हणून); अविरोध = काही विरोध नाही.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये काही ठिकाणी साधकास ब्रह्मलोक आणि परमधामाची प्राप्ती सांगितली गेली आहे; परंतु सर्व ठिकाणी देवयान मार्गाचे वर्णन नाही त्याचप्रकारे श्रीमद्भगवद्गीता आदि स्मृतिंमध्येही सर्व ठिकाणी मार्गाचे वर्णन नाही. म्हणून

जेथे ब्रह्मलोकाच्या प्राप्तीची गोष्ट सांगितली गेली आहे तेथे जरी मार्गाचे वर्णन नसेल तरीही अन्य श्रुतिंच्या वर्णनावरून ही गोष्ट समजून घेतली पाहिजे; कारण की ब्रह्मलोकात गमन होईल तर कुठल्या ना कुठल्या मार्गानेच होईल. म्हणून हा नियम नाही की ज्या प्रकरणात देवयान मार्गाचे वर्णन आहे, त्या अनुसार उपासना करणारेच त्या मार्गाने जातात, दुसरे नाही. तर ज्यांचे ब्रह्मलोकात गमन सांगितले गेले आहे, ते सर्व देवयान मार्गाने जातात असे मानल्याने श्रुतिंच्या कथनात कुठल्याहि प्रकारचा विरोध येणार नाही. येथे हे ही समजून घेतले पाहिजे की जे येथेच परमात्मप्राप्ती करून घेतात, ते ब्रह्मलोकास जात नाहीत.

संबंध - 'वसिष्ठ आणि व्यास आदि जे अधिकारप्राप्त ऋषिगण आहेत त्यांची अर्चिमार्गाने गति होते अथवा ते याच शरीराने ब्रह्मलोकापर्यंत जाऊ शकतात ?' यावर सांगतात.

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३.३.३२ ॥

अर्थ - अधिकारिकाणाम् = जे अधिकार प्राप्त कारक पुरुष आहेत त्यांची; यावदधिकारम् = जोपर्यंत अधिकाराची समाप्ति होत नाही तोपर्यंत; अवस्थितिः = आपल्या इच्छेनुसार स्थिति रहात असते.

व्याख्या - जे वसिष्ठ तथा व्यास आदि महापुरुष अधिकार घेऊन परमेश्वराच्या आज्ञेने येथे जगताचे कल्याण करण्यासाठी येतात, त्या कारक पुरुषांचे तर साधारण जीवांप्रमाणे येणे-जाणे होत नाही आणि जन्मणे आणि मरणे ही होत नाही. त्यांच्या सर्व क्रिया साधारण जीवांच्याहून विलक्षण आणि दिव्य होत असतात. ते आपल्या इच्छेनुसार शरीर धारण करण्यास समर्थ असतात, म्हणून त्यांच्यासाठी अर्चि आदि देवतांची मदत आवश्यक नसते. जोपर्यंत त्यांचा अधिकार असतो तोपर्यंत ते या जगतात आवश्यकतेनुसार सर्व लोकात स्वतंत्रतापूर्वक जाऊ शकतात. अंती परमात्म्यात विलीन होतात. म्हणून अन्य साधक अथवा मुक्त पुरुष त्यांच्या सारखे होऊ शकत नाहीत.

संबंध - बत्तीसाव्या सूत्रापर्यंत ब्रह्मलोक आणि परमात्मविषयक आलेल्या श्रुतिंवर विचार केला गेला. आता ब्रह्म आणि जीवाच्या स्वरूपाचे वर्णन करणाऱ्या श्रुतिंवर विचार करण्यासाठी प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे.

अक्षरधियां त्वरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवतदुक्तम् ॥
३.३.३३ ॥

अर्थ - अक्षरधियाम् = अक्षर अर्थात परमात्म्याच्या निर्गुण निराकार विषयक लक्षणांचा; तु = ही, अवरोधः = सर्व ठिकाणी

अध्याहार करणे (उचित आहे), सामान्यतः द्वावाभ्याम् = कारण की ब्रह्माची सर्व विशेषण समान आहेत तसेच त्याच्याच स्वरूपास लक्ष्य करणारे भाव आहेत; औपसदवत् = म्हणून 'उपसत्' कर्मसंबंधी मंत्राप्रमाणे, तदुक्तम् = त्यांचा अध्याहार करणे उचित आहे ही गोष्ट सांगितली गेली आहे.

व्याख्या - बृहदारण्यकात याज्ञवल्क्यांनी म्हटले आहे की, 'हे गार्गी ! ज्याला तू विचारत आहेस, त्या तत्त्वास ब्रह्मवेत्ते लोक अक्षर म्हणतात अर्थात निर्गुण-निराकार अविनाशी ब्रह्म म्हणतात. ते मोठे नाही, बारीक नाही, लहान नाही, मोठे नाही.' इत्यादि (बृहउ.३/८/८) याप्रकारे तेथे ब्रह्मास या सर्व पदार्थाहून, इंद्रियाहून आणि शरीरधारी जीवांहून अत्यंत विलक्षण म्हटले गेले आहे. तथा मुण्डकोपनिषदात अंगिरा ऋषिंनी शौनकास म्हटले आहे की, 'ती परा विद्या आहे, जिच्या योगे त्या अक्षर (परब्रह्म परमात्म्या)ची प्राप्ती होत असते. जो जाणला अथवा पकडला जाऊ शकत नाही, जो गोत्र, वर्ण, डोळे, कान, पाय आदिरहित आहे, परंतु सर्वव्यापी, अतिसूक्ष्म, विनाशरहित आणि समस्त प्राण्यांचे कारण आहे, त्यास ज्ञानी पुरुष सर्व बाजूने पहातात. (मु.उ.१/१/७,६) या प्रकारे वेदात त्या अक्षरब्रह्माची जी विशेषणे सांगितली गेली आहेत, त्यांना ब्रह्माच्या वर्णनात सर्व ठिकाणी ग्रहण करणे आवश्यक आहे, कारण की ब्रह्माची सविशेष आणि निर्विशेष सर्व लक्षणे समान

आहेत तथा सर्व त्याचेच भाव आहेत अर्थात त्या ब्रह्माच्या स्वरूपास लक्ष्य करण्यासाठीच ते भाव सांगितले गेले आहेत, म्हणून 'उपसत्' कर्मसंबंधी मंत्रांप्रमाणे त्यांचा अध्याहार करणे उचित आहे. ही गोष्ट सांगितली गेली आहे.

संबंध - मुण्डक (३/१/१) आणि श्वेताश्वतर (४/६) मध्ये तर पक्ष्याच्या दृष्टांताने जीव आणि ईश्वरास मनुष्याच्या हृदयात स्थित सांगितले गेले आहे. आणि कठोपनिषदात छाया आणि ऊन याप्रमाणे ईश्वर आणि जीवाचे मनुष्याच्या हृदयात स्थित असणे सांगितले गेले आहे. या श्रुतिमध्ये ज्या विद्येचे अथवा विज्ञानाचे वर्णन आहे, ते एक दुसऱ्याहून भिन्न आहे की अभिन्न ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

इयदामननात् ॥ ३.३.३४ ॥

अर्थ - (उक्त तीन्ही मंत्रात एकाच ब्रह्मविद्येचे वर्णन आहे.)
इयदामननात् = कारण की सर्व ठिकाणी इयतेचे वर्णन समान आहे.

व्याख्या - मुण्डक आणि श्वेताश्वतरमध्ये जे म्हटले आहे की 'एकत्र राहून परस्पर सखाभाव बाळगणारे दोन पक्षी (जीवात्मा आणि परमात्मा) एकाच शरीररूप वृक्षाचा आश्रय घेऊन रहातात, त्या दोहोपैकी एक तर कर्मफलरूप सुख-

दुःखांना भोगतो आणि दुसरा न खाता केवळ बघत रहातो.' याप्रकारे हा जीव शरीराच्या आसक्तीत निमग्न होऊन असमर्थतेमुळे मोहित होऊन विंता करीत राहतो. जर हा भक्तांच्याद्वारा सेवित आपल्याजवळ रहाणाऱ्या सखा परमेश्वरास आणि त्याच्या विचित्र महिम्यास पाहिल तर तो तत्काळच शोकरहित होऊन जाईल. तथा कठोपनिषदात म्हटले आहे की 'मनुष्य शरीरात परब्रह्माचे उत्तम निवासस्थान हृदयगुहेत लपलेले आहे आणि आपल्या सत्यस्वरूपाचा अनुभव करणारे (जीव आणि ईश्वर) दोन्ही आहेत जे की छाया आणि (प्रकाश) ऊन यांच्याप्रमाणे भिन्न स्वभावाचे आहेत, असे ब्रह्मवेत्ते लोक सांगतात. (क.उ.१/३/१) या सर्व ठिकाणी द्विवचनान्त शब्दांचा प्रयोग करून जीव आणि ईश्वरास परिच्छिन्न स्थल हृदयामध्ये स्थित सांगितले गेले आहे. यावरून हे सिद्ध होत आहे की तीन्ही ठिकाणी सांगितलेली विद्या एकच आहे. याचप्रकारे जेथे जेथे त्या परब्रह्म परमेश्वरास प्राण्यांच्या हृदयात स्थित म्हटले गेले आहे, त्या सर्व स्थळी वर्णीत विद्यांचीहि एकता समजून घेतली पाहिजे.

संबंध - आता (परमेश्वरास) परमात्म्यास सर्वान्तर्यामी सांगणाऱ्या श्रुतिंवर विचार आरंभ करीत आहेत.

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३.३.३५ ॥

ब्रह्मसूत्र

अध्याय तिसरा

पाद चवथा

संबंध - तिसऱ्या पादामध्ये परमात्म्याच्या प्राप्तीच्या उपायभूत भिन्न भिन्न विद्यांच्या विषयी प्रतीत होणाऱ्या विरोधांना दूर केले गेले. तथा त्या विद्यांपैकी कुठल्या विद्येचे कोठले गुण दुसऱ्या विद्येत ग्रहण केले जाऊ शकतात; कोठले ग्रहण केले जाऊ शकत नाहीत ? या विद्यांचे अलग अलग अनुष्ठान करणे उचित आहे. अथवा यांच्यापैकी काहींचा समुच्चय ही केला जाऊ शकतो ? इत्यादि विषयांवर विचार करून सिद्धांताचे प्रतिपादन करण्यासाठी चौथ्या पादाचा आरंभ केला जात आहे. येथे प्रथम परमात्म्याची प्राप्तीरूप पुरुषार्थाची सिद्धि केवळ ज्ञानानेच होत असते, अथवा कर्मादिंच्या समुच्चयाने ? यावर विचार आरंभ करण्यासाठी वेदव्यास आपले निश्चित मत सांगत आहेत -

पुरुषार्थोऽतश्शब्दादिति बादरायणः ॥ ३.४.१ ॥

अर्थ - पुरुषार्थः = परब्रह्मप्राप्तीरूप पुरुषार्थाची सिद्धि; अतः = याने अर्थात ब्रह्मज्ञानाने होते; शब्दात् = कारण की

शब्दा(श्रुतिचे वचना)ने हेच सिद्ध होत आहे, इति = हे, बादरायणः = बादरायण सांगत आहेत.

व्याख्या - वेदव्यास महाराज सर्व प्रथम आपले मत सांगत आहेत की, 'तरति शोकमात्मवित्' - 'आत्मज्ञानी शोक-मोहातून तरून जातो.' (छां.उ.७/१/३); 'तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' - 'ज्ञानी महात्मा नामरूपातून मुक्त झाल्यावर परात्पर ब्रह्मास प्राप्त होतो.' (मु.उ.३/२/८); 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' - 'ब्रह्मवेत्ता परमात्म्यास प्राप्त करतो.' (तै.उ.२/१); 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ।' - 'परम देवास जाणून सर्व प्रकारच्या पाशांतून (बंधनातून) मुक्त होऊन जातो.' (श्वेता.उ.७/१३) याप्रकारे श्रुतिचे कथन असल्याने हेच सिद्ध होत आहे की परमात्म्याची प्राप्तीरूप परमपुरुषार्थाची सिद्धि या ब्रह्मज्ञानानेच होते.

संबंध - उपर्युक्त सिद्धांताशी जैमिनि ऋषिचा मतभेद दाखवून सांगतात.

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ ३.४.२ ॥

अर्थ - शेषत्वात् = कर्माचे अंग असल्यामुळे, पुरुषार्थवादः = ब्रह्मविद्येस पुरुषार्थाचा हेतु म्हणणे अर्थवाद मात्र आहे; यथा = ज्याप्रकारे; अन्येषु = यज्ञाच्या दुसऱ्या अंगामध्ये फलश्रुति

अर्थवाद मानली जाते; इति = हे, जैमिनिः = जैमिनि आचार्य सांगतात.

व्याख्या - आचार्य जैमिनि हे मानतात की, आत्मा कर्माचा कर्ता असल्याने त्याच्या स्वरूपाचे ज्ञान करविणारी विद्या ही कर्माचे अंग आहे. म्हणून तिला पुरुषार्थाचे साधन म्हणणे तिची प्रशंसा करणे आहे. पुरुषार्थाचे साधन तर वास्तवात कर्मच आहे. ज्याप्रकारे कर्माच्या दुसऱ्या अंगांची फलश्रुति त्यांची प्रशंसामात्र समजली जाते, त्याप्रमाणेच हिंसाहि समजले पाहिजे.

संबंध - विद्या कर्माचे अंग आहे ही गोष्ट सिद्ध करण्यासाठी कारण सांगतात.

आचारदर्शनात् ॥ ३.४.३ ॥

अर्थ - आचारदर्शनात् = श्रेष्ठ पुरुषांचा आचार पाहूनहि हेच सिद्ध होत आहे की विद्या कर्माचे अंग आहे.

व्याख्या - बृहदारण्यकोपनिषदात हा प्रसंग आला आहे की, 'राजा जनकाने एका समयी खूप दक्षिणायुक्त यज्ञ केला, त्यात कुरु तथा पांचालदेशांतील बरेच ब्राह्मण एकत्र आले होते.' इत्यादि (बृहउ.३/१/१) छांदोग्यमध्ये वर्णन आले आहे की, राजा अश्वपतिने आपल्याजवळ ब्रह्मविद्या शिकण्यास

आलेल्या ऋषिंना म्हटले, 'आपण लोक ऐका, माझ्या राज्यात कोणी चोर नाही, कोणी कंजूष नाही, कोणी मद्यपी नाही, कोणी अग्निहोत्र न करणारा नाही आणि कोणी विद्याहीन नाही. येथे कोणी परस्त्री गामी पुरुष नाही, मग कुलटा स्त्री कशी राहू शकेल ? 'न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः । नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥' 'हे पूज्यगणांनो ! मी आता यज्ञकर्ता आहे. एकेका ऋत्विजास जितके धन देईन, तितकेच आपणास ही देईन, आपण येथे थांबा.' (छां.उ.७/११/७) महर्षि उद्दालकहि यज्ञकर्म करणारे होते, ज्यांनी आपला पुत्र श्वेतकेतु यास ब्रह्मविद्येचा उपदेश केला. (छां.उ.संपूर्ण सहावा अध्याय) याज्ञवल्क्यहि जे ब्रह्मवादी लोकात सर्वश्रेष्ठ मानले गेले आहेत; गृहस्थ आणि कर्म करणारे होते, याप्रकारे श्रुतिमध्ये वर्णित श्रेष्ठ पुरुषांचे आचरण पाहिल्यावर ही हेच सिद्ध होत आहे की, ब्रह्मविद्या कर्माचेच अंग आहे आणि कर्मासहितच ती पुरुषार्थाचे साधन आहे.

संबंध - ही गोष्ट श्रुतिप्रमाणांनी दृढ करतात.

तच्छ्रुतेः ॥ ३.४.४ ॥

अर्थ - तच्छ्रुतेः = तद्विषयक श्रुतिने ही ही गोष्ट सिद्ध होत आहे.

व्याख्या - श्रुतिचे कथन आहे की, 'जो ॐकाररूप अक्षराच्या तत्वास जाणतो आणि जो जाणत नाही, ते दोघेही कर्म करतात, परंतु जे कर्म, विद्या, श्रद्धा आणि योगाने युक्त होऊन केले जाते ते प्रबल तर होत असते.' (छां.उ.१/१/१०) याप्रकारे श्रुतिमध्ये विद्येला कर्माचा अंग म्हटले गेले आहे. यावरूनहि हेच सिद्ध होत आहे की केवळ ज्ञान पुरुषार्थाचा हेतु नाही.

संबंध - पुन्हा ही गोष्ट दृढ करण्यासाठी प्रमाण देतात.

समन्वारम्भणात् ॥ ३.४.९ ॥

अर्थ - समन्वारम्भणात् = विद्या आणि कर्म दोन्ही जीवात्म्याच्या बरोबर जातात; हे कथन होण्यामुळेही हीच गोष्ट सिद्ध होत आहे.

व्याख्या - ज्यावेळी आत्मा शरीरातून निघून जातो, तेव्हा त्याच्याबरोबर प्राण, अंतःकरण आणि इंद्रिये तर जातातच, विद्या आणि कर्मेही जातात. (बृहउ.४/४/२) याप्रकारे विद्या आणि कर्मे दोन्हीच्या संस्कारांना बरोबर घेऊन जीवात्म्याचे एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरात गमन सांगितले गेल्यामुळे हे सिद्ध होत आहे की, विद्या कर्माचे अंगच आहे.

संबंध - परत दुसऱ्या प्रमाणाने ही ही गोष्ट सिद्ध करतात.

तदतो विधानात् ॥ ३.४.६ ॥

अर्थ - तद्वतः = आत्मज्ञानयुक्त अधिकाऱ्यासाठी; विधानात् = कर्मांचे विधान असल्यामुळे ही (हेच सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - श्रुतिने ब्रह्मविद्येच्या परंपरेचे वर्णन करताना म्हटले आहे की, 'त्या ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश ब्रह्मदेवांनी प्रजापतिला दिला, प्रजापतीने मनुला केला, मनुने प्रजावर्गास ऐकविला. ब्रह्मचारी नियमानुसार गुरुची सेवा आदि कर्तव्य कर्मांचे उत्तमप्रकारे अनुष्ठान करीत वेदाचे अध्ययन समाप्त करावे, नंतर आचार्य कुलातून समावर्तन-संस्कारपूर्वक स्नातक बनून परत यावे आणि कुटुंबात राहून पवित्र स्थानी स्वाध्याय करीत रहावे. पुत्र आणि शिष्यादिकांना धार्मिक बनवून समस्त इंद्रियांना आपल्या अंतःकरणात स्थापित करावे.' या सर्व नियमांचे वर्णन करून त्यांच्या फलाचे याप्रकारे वर्णन केले आहे, 'याप्रकारे आचरण करणारा मनुष्य अंती ब्रह्मलोकास प्राप्त होतो.' (छां.उ.८/१७/१) याप्रकारे विद्यापूर्वक कर्म करण्याच्या विधानाने हीच गोष्ट सिद्ध होत आहे की, विद्या कर्मांचे अंग आहे.

संबंध - एवढेच नाही तर -

नियमाच्च ॥ ३.४.७ ॥

अर्थ - नियमात् = श्रुतिने नियमित केले गेल्यामुळे; च = ही (कर्म अवश्य कर्तव्य आहे; म्हणून विद्या कर्माचे अंग आहे हे सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - श्रुतिचा आदेश आहे की, 'मनुष्याने शास्त्रविहित श्रेष्ठ कर्माचे अनुष्ठान करीतच या जगतात शंभर वर्षेपर्यंत जीवित रहाण्याची इच्छा करावी. याप्रकारे जीवनयात्रेचा निर्वाह केल्यानंतर तुड्यात मनुष्यात कर्म लिप्त होणार नाहीत. याशिवाय दुसऱ्या प्रकारचा असा कुठलाहि उपाय नाही आहे, ज्यायोगे कर्म लिप्त होणार नाहीत.' (ईशा.२) याप्रकारे आजीवन कर्मानुष्ठानाचा नियम असल्याने ही हेच सिद्ध होत आहे की, केवळ ज्ञान पुरुषार्थाचा हेतु नाही.

संबंध - याप्रकारे जैमिनीच्या मताचे वर्णन करून सूत्रकार आपला सिद्धांत सिद्ध करण्यासाठी उत्तर देतात.

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवंतदर्शनात् ॥ ३.४.८ ॥

अर्थ - तु = परंतु; अधिकोपदेशात् = श्रुतिमध्ये कर्मपेक्षा अधिक ब्रह्मविद्येच्या माहात्म्याचे कथन असल्यामुळे; बादरायणस्य = व्यासांचे मत; एवम् = जसे प्रथम सूत्रात सांगितले आहे तसेच आहे, तदर्शनात् = कारण की श्रुतिमध्ये विद्येची अधिकता तशीच दाखविली गेली आहे.

व्याख्या - जैमिनीने जे विद्येला कर्मांचे अंग म्हटले आहे ते ठीक नाही आहे. त्यांनी आपल्या कथनाच्या सिद्धिसाठी ज्या युक्ति दिल्या आहेत त्या ही आभास मात्रच आहेत. म्हणून बादरायणाने पूर्वसूत्रात जे आपले मत प्रकट केले आहे ते आताही जसेच्या तसेच आहे. जैमिनीच्या युक्तिनी त्यात काही परिवर्तन झालेले नाही. यद्यपि ब्रह्मज्ञाना बरोबरच लोकसंग्रहासाठी अथवा प्रारब्धानुसार शरीर-स्थितित्या निमित्त केली जाणारी कर्मे राहिली तर त्यांच्यामुळे काही हानि होत नाही; तथापि परमात्म्याच्या प्राप्तीरूप पुरुषार्थाचे कारण तर एकमात्र परमात्म्याचे तत्त्वज्ञानच आहे. याशिवाय, ना तर कर्म-ज्ञानाचा समुच्चय परम पुरुषार्थाचे साधन आहे आणि ना केवळ कर्महि साधन आहे. कारण की श्रुतिमध्ये म्हटले आहे की, 'इष्टापूर्त मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमंलोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥' 'इष्ट आणि पूर्त कर्मानाच श्रेष्ठ मानणारे मूर्खलोक त्याहून भिन्न वास्तविक श्रेयास जाणत नाहीत. ते शुभ कर्मांच्या फलरूप स्वर्गलोकातील उच्चतम स्थानी तेथील भोगांचा अनुभव करून या मनुष्यलोकात अथवा याहूनहि अत्यंत नीच (खालचे) लोकात पडतात.' (मु.उ.१/२/१०) 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्याणि श्रोत्रियं

ब्रह्मनिष्ठम् ॥' 'याप्रकारे कर्माने प्राप्त होणाऱ्या लोकांची परीक्षा करून अर्थात त्यांची अनित्यता समजून द्विजाने त्यांच्यापासून सर्वथा विरक्त झाले पाहिजे. तथा हा निश्चय केला पाहिजे की तो अकृत अर्थात स्वतःसिद्ध परमात्मा कर्माच्या द्वारा मिळू शकत नाही. म्हणून जिज्ञासु पुरुषाने त्या ब्रह्मज्ञानाच्या प्राप्तीसाठी वेदज्ञ, ब्रह्मनिष्ठ गुरुच्या जवळ हातात समिधा घेऊन जावे.' (मु.उ.१/२/१२) 'याप्रकारे आपल्याला शरण आलेल्या शिष्यास ब्रह्मज्ञानी महात्म्याने ब्रह्मविद्येचा उपदेश करावा.' (मु.उ.१/२/१३) हे सर्व सांगून श्रुतिने तेथे ब्रह्माच्या स्वरूपाचे प्रतिपादन केले आहे आणि त्यास ज्ञानद्वारा प्राप्त होण्यायोग्य सांगून (मु.उ.२/२/७) म्हटले आहे की, 'कार्य-कारणस्वरूप त्या ब्रह्मास जाणल्यावर त्या मनुष्याच्या हृदयातील चिज्जड-ग्रंथिचे भेदन होऊन जाते, सर्व संशय नष्ट होऊन जातात आणि समस्त कर्मांचा क्षय होऊन जातो.' (मु.उ.२/२/८) 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे ॥' याप्रकारे श्रुतिमध्ये ठिकठिकाणी कर्मापेक्षा ब्रह्मज्ञानाचे महत्त्व खूपच अधिक सांगितले गेले आहे. म्हणून ब्रह्मविद्या कर्मांचे अंग नाही.

संबंध - श्रेष्ठ पुरुषांचा आचार पाहून जे विद्येला कर्मांचे अंग म्हटले गेले होते, त्याचे उत्तर देतात -

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ३.४.९ ॥

अर्थ - दर्शनम् = आचाराचे दर्शन, तु = तर; तुल्यम् = समान आहे (म्हणून त्यायोगे विद्या कर्माचे अंग आहे हे सिद्ध होत नाही.)

व्याख्या - आचाराने ही हे सिद्ध होत नाही की, विद्या कर्माचे अंग आहे; कारण की श्रुतिमध्ये दोन्ही प्रकारचा आचार दिसून येतो. एकीकडे ज्ञाननिष्ठ जनकादि गृहस्थ महापुरुष लोकसंग्रहासाठी यज्ञ-यागादि कर्मे करताना दिसून येतात, तर दुसरीकडे केवळ भिक्षेवर निर्वाह करणारे विरक्त संन्यासी महात्मा लोकसंग्रहासाठीच समस्त कर्मांचा त्याग करून ज्ञाननिष्ठ होऊन केवळ ब्रह्मचिंतनात रत रहातात. याप्रकारे आचार तर दोन्ही प्रकारचा उपलब्ध होत असतो. यामुळे कर्माची प्रधानता सिद्ध होत नाही. ज्यांना वास्तवात ज्ञान प्राप्त झाले आहे, त्यांना ना तर कर्म करण्याचे काही प्रयोजन असते आणि ना त्यांचे त्यागाशीही प्रयोजन असत नाही. (गीता ३/१७) म्हणून प्रारब्ध तथा ईश्वराच्या विधानानुसार त्यांचे आचरण दोन्ही प्रकारचे होत असते. याशिवाय श्रुतित असेही म्हटले आहे की, 'म्हणून पूर्वीच्या विद्वानांनी अग्निहोत्रादि कर्मांचे अनुष्ठान केले नाही.' (कौ.उ.२/७) 'या आत्म्यास जाणूनच ब्राह्मण लोक पुत्रादिव्या इच्छेचा त्याग करून विरक्त

होऊन भिक्षेवर निर्वाह करीत विचरत रहातात.' (बृहउ.३/७/१)
याज्ञवल्क्यांनी ही दुसऱ्यांमध्ये वैश्याची भावना उत्पन्न
करण्यासाठी अंती संन्यास ग्रहण केला. (बृहउ.४/७/१७)
याप्रकारे श्रुतिंच्या कर्म-त्यागाच्या आचाराचेहि ठिकठिकाणी
वर्णन आढळून येते. म्हणून हेच सिद्ध होत आहे की, परम
पुरुषार्थाचा हेतु केवळ ब्रह्मज्ञानच आहे आणि ते कर्माचे अंग
नाही.

संबंध - पूर्वपक्षाकडून जे श्रुतिचे प्रमाण दिले गेले होते, त्याचे
उत्तर देतात -

असार्वत्रिकी ॥ ३.४.१० ॥

अर्थ - असार्वत्रिकी = (ती श्रुति) सर्वत्र संबंध बाळगणारी नाही,
एकदेशीय आहे.

व्याख्या - पूर्वपक्षीने जे 'यदेव विद्यया करोति ।'
(छां.उ.१/१/१०) इत्यादि श्रुतिचे प्रमाण दिले आहे ते सर्व विद्यांशी
संबंधित नाही आहे, एकदेशीय आहे. म्हणून त्या प्रकरणात
आलेल्या उद्गीथ विद्येशीच त्याचा संबंध आहे, तिलाच ती कर्माचे
अंग म्हणत आहे, अन्य सर्व प्रकरणात वर्णित समस्त विद्यांशी
तिचा काही संबंध नाही आहे. म्हणून त्या एकदेशीय श्रुतिने हे
सिद्ध होऊ शकत नाही की विद्यामात्र कर्माचे अंग आहे.

संबंध - पाचव्या सूत्रात पूर्वपक्षीने ज्या श्रुतिचे प्रमाण दिले आहे, तिच्याविषयी उत्तर देतात.

विभागः शतवत् ॥ ३.४.११ ॥

अर्थ - शतवत् = एकशे मुद्रांच्या विभागाप्रमाणे; विभागः = त्या श्रुतित म्हटलेला विद्या-कर्माचा विभाग अधिकारिभेदाने समजून घेतला पाहिजे.

व्याख्या - ज्याप्रकारे कुणाला आज्ञा दिली गेली की, 'एकशे मुद्रा उपस्थित लोकांना देऊन टाक.' तर ऐकणारा पुरुष ग्रहण करणाऱ्या लोकांच्या अधिकारानुसार विभाग करून त्या मुद्रांचे वितरण करील. त्याचप्रकारे या श्रुतिच्या कथनाचा भावही अधिकारी व्यक्तित्वा अनुसार विभागपूर्वक समजावयास हवा. जो ब्रह्मज्ञानी आहे, त्याचे कर्म तर येथेच नष्ट होऊन जाते. म्हणून तो केवळ विद्येच्या बळावरच ब्रह्मलोकास जातो. त्याच्या बरोबर कर्म जात नाही. (मु.उ.१/२/११) आणि जो सांसारिक मनुष्य आहे, अथवा साधनभ्रष्ट आहे, त्याच्याबरोबर विद्या आणि कर्म दोन्हीचे संस्कार जातात. तेथे विद्येचा अर्थ परमात्म्याचे अपरोक्ष ज्ञान नाही, तर केवळ श्रवण, मनन आदिचा अभ्यास असा समजला पाहिजे. म्हणून यावरून ही विद्या कर्माचे अंग आहे हे सिद्ध होत नाही.

संबंध - पूर्वपक्षाच्या बाजूने जे सहाव्या सूत्रात प्रजापतीच्या वचनांचे प्रमाण दिले गेले होते, त्याचे उत्तर देतात -

अध्ययनमात्रवतः ॥ ३.४.१२ ॥

अर्थ - अध्ययन मात्रवतः = ज्याने विद्येचे केवळ अध्ययन मात्र केले आहे, अनुष्ठान नाही; अशा विद्वानाविषयी हे कथन आहे.

व्याख्या - प्रजापतिच्या उपदेशात जी विद्यासंपन्न पुरुषासाठी कुटुंबात जाणे आणि कर्म करणे याची गोष्ट सांगितली गेली आहे. ते कथन गुरुकुलातून अध्ययन मात्र करून बाहेर पडलेल्या ब्रह्मचर्यासाठी आहे. म्हणून ज्याने ब्रह्मविद्येचे केवळ अध्ययन केले आहे, मनन आणि निदिध्यासनपूर्वक तिचे अनुष्ठान केलेले नाही, अशा अधिकाऱ्याच्या प्रति अंतःकरणाच्या शुद्धिसाठी कर्मांचे विधान आहे, जे सर्वथा उचित आहे, परंतु यावरून हे सिद्ध होत नाही की ब्रह्मविद्या कर्मांचे अंग आहे.

संबंध - पूर्वपक्षाच्या बाजूने जे अंतिम श्रुति-प्रमाण दिले गेले आहे, त्याचे उत्तर चार सूत्रात अनेक प्रकाराने देतात -

नाविशेषात् ॥ ३.४.१३ ॥

अर्थ - अविशेषात् = ती श्रुति विशेषरूपाने विद्वानासाठी सांगितलेली नाही म्हणून, न = ज्ञानाबरोबर तिचा समुच्चय नाही आहे.

व्याख्या - तेथे जे त्यागपूर्वक आजीव कर्म करण्यास सांगितले गेले आहे, ते कथन सर्व साधकासाठी समानभावाने आहे; ज्ञान्यासाठी विशेषरूपाने नाही. म्हणून त्यायोगे ना तर हे सिद्ध होत आहे की, ब्रह्मविद्या कर्माचे अंग आहे आणि हे ही सिद्ध होत नाही की, केवळ ब्रह्मविद्येने परम पुरुषार्थ प्राप्त होत नाही.

संबंध - जर ती श्रुति समानभावाने सर्वासाठी मानली जाईल, तर मग तिच्या द्वारा ज्ञान्यासाठीही कर्माचे विधान होऊनच जाईल, यावर सांगतात.

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ ३.४.१४ ॥

अर्थ - वा = अथवा असे समजा की, स्तुतये = विद्येच्या स्तुतिसाठी, अनुमतिः = सम्मतिमात्र आहे.

व्याख्या - जर ही श्रुति समानभावाने ज्ञान्यासाठीही मानली गेली तर तिचे असा भाव समजून घेतला पाहिजे की, ज्ञानी लोकसंग्रहार्थ आजीवन कर्म करित राहिला तरी ही ब्रह्मविद्येच्या प्रभावाने त्याच्यात कर्मे लिप्त होत नाहीत. तो

त्यांच्यापासून सर्वथा संबंधरहित रहातो. याप्रकारे ब्रह्मविद्येची प्रशंसा करण्यासाठी ही श्रुति कर्म करण्याची सम्मतिमात्र देत आहे, त्यास कर्म करण्यास बाध्य करीत नाही, म्हणून ही श्रुति विद्येला कर्माचे अंग दाखविण्यासाठी नाही आहे.

संबंध - हीच गोष्ट सिद्ध करण्यासाठी दुसरी युक्ति देतात -

कामकारेण चैके ॥ ३.४.१७ ॥

अर्थ - च = याशिवाय, एके = कोणी एक विद्वान्; कामकारेण = स्वेच्छापूर्वक (कर्माचा त्याग करतात; म्हणून ही विद्या कर्माचे अंग नाही आहे.)

व्याख्या - श्रुति म्हणते की, 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः ।' 'आम्ही प्रजेशी काय प्रयोजन सिद्ध करणार आहोत, ज्यांचे हे परब्रह्म परमेश्वरच लोक अर्थात निवासस्थान आहे.' (बृहउ.४/४/२२) इत्यादि. श्रुतिमध्ये कित्येक विद्वानांचे स्वेच्छापूर्वक गृहस्थआश्रम आणि कर्माचा त्याग करणे सांगितले गेले आहे. जर 'कुर्वन्नेवेह' इत्यादि श्रुति सर्व विद्वानासाठी कर्माचे विधान करणाऱ्या मानल्या गेल्या तर या श्रुतिशी विरोध येईल. म्हणून असेच समजले पाहिजे की विद्वानांमध्ये काही आपल्या पूर्वप्रकृति अनुसार आजीवन कर्म करीत रहातात आणि काही सोडून देतात, यात

त्यांची स्वतंत्रता आहे म्हणूनहि हे सिद्ध होत नाही की विद्या कर्माचे अंग आहे.

संबंध - प्रकारान्तराने हीच गोष्ट सिद्ध करतात -

उपमर्द च ॥ ३.४.१६ ॥

अर्थ - च = याशिवाय, उपमर्दम् = ब्रह्मविद्येने कर्माचा सर्वथा नाश होणे सांगितले आहे. (यानेही पूर्वोक्त गोष्ट सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - 'त्या परमात्म्याचे ज्ञान झाल्यावर याची समस्त कर्मे नष्ट होऊन जातात. (मु.उ.२/२/८) इत्यादि. श्रुतिमध्ये आणि स्मृतिमध्येही ज्ञानाचे फल समस्त कर्माचा उत्तम प्रकारे नाश सांगितले गेले आहे. (गीता ४/३७) 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥' 'हे अर्जुन ! जशी प्रज्वलित आग लाकडांना भस्म करून टाकते, त्याचप्रकारे ज्ञानरूपी अग्नि सर्व कर्मांना भस्म करून टाकतो.' म्हणून ब्रह्मविद्येला कर्माचे अंग मानणे शक्य होत नाही; तसेच केवळ ब्रह्मविद्येने परमात्म्याच्या प्राप्तीरूप परम पुरुषार्थाची सिद्धि होत नाही. असेही म्हणता येत नाही.

संबंध - येथपर्यंत जैमिनीद्वारा उपस्थित केलेल्या सर्व शंकांचे उत्तर देऊन हे सिद्ध केले आहे की, विद्या कर्माचे अंग नाही, स्वतंत्र साधन आहे. आता याच गोष्टीची पुन्हा पुष्टि करतात.

ऊर्ध्वरेतस्यु च शब्दे हि ॥ ३.३.१७ ॥

अर्थ - ऊर्ध्वरेतस्यु = ज्यात वीर्याला सुरक्षित ठेवण्याचे विधान आहे अशा तीन आश्रमात; च = ही (ब्रह्मविद्येचा अधिकार आहे.) हि = कारण की; शब्दे = वेदात असे सांगितले आहे. (म्हणून ब्रह्मविद्या कर्माचे अंग नाही.)

व्याख्या - जसा गृहस्थाश्रमात ब्रह्मविद्येच्या अनुष्ठानाचा अधिकार आहे, त्याचप्रमाणे ब्रह्मचर्य, वानप्रस्थ आणि संन्यास या तीन आश्रमातहि तिचा अनुष्ठानाचा अधिकार आहे. कारण की, वेदात असे वर्णन आहे. मुण्डकोपनिषदात (१/२/११) असे म्हटले आहे की, 'तपः श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरणे शान्ता विद्वांसो भौक्ष्यचर्या चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥' 'जे वनांत रहाणारे (वानप्रस्थ) शांत स्वभावाचे विद्वान गृहस्थ तथा भिक्षेवर निर्वाह करणारे ब्रह्मचारी आणि संन्यासी तप आणि श्रद्धेचे सेवन करतात, ते रजोगुणरहित साधक सूर्याच्या मार्गाने तेथे निघून जातात. जेथे जन्म-मृत्यूरहित नित्य अविनाशी परम पुरुष निवास करतो.' याशिवाय अन्य श्रुतिमध्येहि याप्रकारचे वर्णन दिसून

येते. (प्र.उ.१/१०) यावरून हेच सिद्ध होत आहे की, विद्या कर्माचे अंग नाही, कारण की संन्याशासाठी वैदिक यज्ञादि कर्माचे विधान नाही आहे आणि त्यांचा ब्रह्मविद्येत अधिकार आहे. जर ब्रह्मविद्येला कर्माचे अंग मानले गेले तर संन्यासी द्वारा तिचे अनुष्ठान कसे संभव होईल ?

संबंध - आता जैमिनीच्या बाजूने पुन्हा शंका उपस्थित केली जात आहे.

परामर्श जैमिनिश्चोदना चापवदति हि ॥ ३.३.१८ ॥

अर्थ - जैमिनिः = आचार्य जैमिनी; परामर्शम् = उक्त श्रुतिमध्ये संन्यासाश्रमाचा अनुवादमात्र मानतात, विधि नाही, हि = कारण की, अचोदना = त्यात विधिसूचक क्रियापदाचा प्रयोग नाही आहे; च = याशिवाय, अपवदति = श्रुति संन्यासाचा अपवाद (निषेध) करीत आहे.

व्याख्या - आचार्य जैमिनीचे कथन आहे की, संन्यास-आश्रम अनुष्ठेय (पालन करण्यायोग्य) नाही. गृहस्थाश्रमात राहून कर्मानुष्ठान करतानाच मनुष्याचा परम पुरुषार्थ सिद्ध होऊ शकतो. पूर्वोक्त श्रुतिमध्ये 'भैक्ष्यचर्यां चरन्तः' या पदाच्या द्वारा संन्यासाचा अनुवाद मात्रच झाला आहे; विधि नाही आहे; कारण की, विधिसूचक क्रियापदाचा प्रयोग नाही आहे.

याशिवाय श्रुतिने स्पष्ट शब्दात संन्यासाचा निषेधहि केला आहे. जसे 'जो अग्निहोत्राचा त्याग करतो, तो देवांच्या वीरांना मारणारा आहे.' (तै.सं.१/७/२/१) 'आचार्यास त्यांच्या इच्छेनुसार धन दक्षिणेत देऊन संतान-परंपरेला टिकवून धरावे, तिचा उच्छेद करू नये. (तै.उ.१/११) या वचनांच्या द्वारा संन्यासाश्रमाचा प्रतिवाद होण्यामुळे हेच सिद्ध होत आहे की, संन्यासाश्रम आचरणात आणण्यायोग्य नाही आहे. म्हणून संन्याशाचा ब्रह्मविद्येत अधिकार दाखवून असे म्हणणे की 'विद्या कर्माचे अंग नाही आहे.' ठीक नाही आहे.

संबंध - याच्या उत्तरात सूत्रकार आपले मत व्यक्त करतात.

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ ३.४.१९ ॥

अर्थ - बादरायणः = व्यासदेव सांगतात की; अनुष्ठेयम् = गृहस्थाप्रमाणेच अन्य आश्रमांच्या धर्मांचे अनुष्ठान हि कर्तव्य आहे; साम्यश्रुतेः = कारण की श्रुतिमध्ये समस्त आश्रमांची आणि त्यांच्या धर्मांची कर्तव्यता यांचे समानरूपाने प्रतिपादन केले गेले आहे.

व्याख्या - जैमिनीच्या उक्त कथनास उत्तर देताना वेदव्यास सांगत आहेत- उक्त श्रुतिमध्ये चारी आश्रमांचा अनुवाद आहे; परंतु अनुवाद ही त्याचाच होतो, जे अन्यत्र विहित असते.

दुसऱ्या श्रुतिमध्ये जसे गृहस्थाश्रमाचे विधान प्राप्त होत असते त्याच प्रकारे अन्य आश्रमांचे विधान ही उपलब्ध होत असते, यात काही अन्तर नाही आहे. म्हणून ज्या प्रकारे गृहस्थाश्रमाच्या धर्माचे अनुष्ठान उचित आहे त्याच प्रकारे ब्रह्मचर्य, वानप्रस्थ आणि संन्यासाच्या धर्माचेही अनुष्ठान करावयास पाहिजे. पूर्वपक्षीने ज्या श्रुतिंच्या द्वारा संन्यासाचा निषेध सूचित केला आहे, त्यांचे तात्पर्य दुसऱेच आहे. तेथे अग्निहोत्राचा त्याग न करण्यावर जोर दिला गेला आहे. ही गोष्ट त्याच लोकांना लागू पडते जे त्याचे अधिकारी आहेत. गृहस्थ आणि वानप्रस्थ आश्रमात राहून कधी अग्नीहोत्राचा त्याग करता कामा नये. हेच सांगणे श्रुतिस अभीष्ट आहे. याप्रकारे संतान परंपरेचा उच्छेद न करण्याचा आदेश ही त्यांच्यासाठीच आहे, जे पूर्णतः विरक्त झालेले नाहीत. विरक्तासाठी तर तात्काळ संन्यास घेण्याचे विधान श्रुतिमध्ये स्पष्ट दिसून येत आहे. यथा 'यदहरेव विरजेतदहरेव प्रव्रजेत्।' अर्थात 'ज्या दिवशी वैराग्य होईल त्या दिवशी संन्यास ग्रहण करावा' म्हणून संन्याशाचाही ब्रह्मविद्येत अधिकार असल्या कारणाने विद्येला कर्माचा अंग न मानणेच ठीक आहे.

संबंध - प्रकारान्तराने हाच सिद्धान्त दृढ करतात -

विधिर्वा धारणवत् ॥ ३.४.२० ॥

अर्थ - वा = अथवा; विधि: = उक्त मंत्रात अन्य आश्रमांचा विधि ही मानता पाहिजे. अनुवाद नाही; धारणवत् = जसे समिधा-धारण संबंधी वाक्यात 'वरील धारण' च्या क्रियेला अनुवाद न मानता विधिच मानले गेले आहे.

व्याख्या - जसे 'अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति' अर्थात 'स्रुगदंडाच्या खाली समिधा धारण करून अनुद्रवण करावे, परंतु देवतांसाठी वर धारण करावे.' या वाक्यात स्रुगदंडाच्या अधोभागात समिधा धारण विधिबरोबर एकवाक्यतेची प्रचीति होऊनही 'वर धारणा'च्या क्रियेला अपूर्व होण्यामुळे विधि मानले आहे. त्याचप्रकारे पूर्वोक्त श्रुतिमध्ये जे चारी आश्रमांचे सांकेतिक वर्णन आहे त्याला अनुवाद न मानता विधि म्हणूनच स्वीकारावयास पाहिजे. दुसऱ्या श्रुतिमध्ये आश्रमांचे विधान करणारी वचने स्पष्ट आढळतात. यथा 'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेद् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्या देव प्रव्रजेद् गृहाद् वा वनाद् वा ।..... यदहरेव विरजेतदहरेव प्रव्रजेत्।' (जा.बा.उ.४) अर्थात 'ब्रह्मचर्यास पूर्ण करून गृहस्थ झाले पाहिजे. गृहस्थास वानप्रस्थ होऊन त्यानंतर संन्यासी होणे उचित आहे. अथवा तीव्र इच्छा झाली तर दुसऱ्या प्रकारे ब्रह्मचर्यातून गृहस्थाश्रमातून अथवा वानप्रस्थाश्रमातून संन्यास ग्रहण केला पाहिजे. ज्या दिवशी पूर्ण वैराग्य होईल

त्याच दिवशी संन्यास ग्रहण केला पाहिजे.' याचप्रकारे अन्यान्य श्रुतिमध्ये ही आश्रमासाठी विधि आढळून येतात. म्हणून जेथे केवळ सांकेतिकरूपाने आश्रमांचे वर्णन असेल तेथे संकेतानेच त्यांचा विधिही मानावयास पाहिजे. येथे ही गोष्ट ही ध्यानात ठेवली पाहिजे की कर्मत्यागाचा निषेध करणारी जी श्रुति आहे ती कर्मासक्त मनुष्यांसाठीच आहे, विरक्तांसाठी नाही आहे. या विवेचनाने हेच सिद्ध झाले आहे की कर्माशिवाय केवळ ज्ञानाचेच ब्रह्मप्राप्तीरूप परम पुरुषार्थाची सिद्धि होते.

संबंध - पूर्वप्रकरणात संन्यासाश्रमाची सिद्धी केली गेली. आता यज्ञकर्माच्या अंगभूत उद्गीथ आदिमध्ये केली जाणारी जी उपासना आहे तिची तथा तिच्यासाठी सांगितलेल्या गुणांची विधेयता सिद्ध करून विद्या कर्माचा अंग नाही आहे हे सिद्ध करण्याच्या उद्देश्याने पुढील प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे.

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्॥ ३.४.२१ ॥

अर्थ - चेत् = जर म्हणाल; उपादानात् = उद्गीथ आदि उपासनांमध्ये जी त्यांची महिमा सूचक वचने आहेत, त्यात कर्माच्या अंगभूत उद्गीथ आदिस धरून तसे वर्णन केले गेले आहे म्हणून; स्तुतिमात्रम् = ती सर्व केवळ त्यांची स्तुतिमात्र

आहेत; इति न = तर अशी गोष्ट नाही आहे; अपूर्वत्वात् = कारण की उपासना आणि त्यांचे रसतमत्व आदि गुण अपूर्व आहेत.

व्याख्या - जर म्हणाल की, 'हा जो उद्गीथ आहे, तो रसांचाही उत्तम रस आहे; परमात्म्याचे आश्रयस्थान आणि पृथ्वी आदि रसांमध्ये आठवा सर्वश्रेष्ठ रस आहे.' (छां.उ.१/१/३) या प्रकाराने जे उद्गीथाच्या विषयात वर्णन आहे, ते केवळ स्तुतिमात्र आहे, कारण की, यज्ञाच्या अंगभूत उद्गीथाविषयी असे सांगितले गेले आहे. याप्रकारे सर्व कर्मांगभूत उपासनांमध्ये ज्या ज्या विशेष गुणांचे वर्णन आहे ते सर्व त्या त्या अंगाची स्तुतिमात्र आहे म्हणून विद्या कर्माचे अंग आहे, तर हे म्हणणे उचित नाही; कारण की त्या उपासना आणि त्यांच्या संबंधाने बनविले गेलेले गुण अपूर्व आहेत. जे अन्य कुठल्या प्रमाणानी प्राप्त होत नाही त्यास अपूर्व म्हणतात. या उपासना आणि त्यांच्या गुणांचे अन्यत्र कोठे वर्णन नाही आणि ना अनुमान आदिनीही त्यांचे ज्ञान होत नाही. म्हणून त्यांना अपूर्व मानले गेले आहे. म्हणून हे कथन स्तुतिसाठी नाही परंतु उद्गीथ आदिना प्रतीक बनवून त्यात उपास्यदेवाची भावना करण्यासाठी स्पष्ट प्रेरणा देणारे विधिवाक्य आहे. म्हणून विद्या कर्माचे अंग नाही आहे.

संबंध - प्रकारान्तराने या गोष्टीची पुष्टी करतात.

भावशब्दाच्च ॥ ३.४.२२ ॥

अर्थ - च = याशिवाय; (या प्रकरणात), भावशब्दात् = याप्रकारे उपासना केली पाहिजे इत्यादि विधिवाचक शब्दाचा स्पष्ट प्रयोग असल्यामुळेहि (हीच गोष्ट सिद्ध होत आहे)

व्याख्या - केवळ अपूर्व असल्यानेच त्यास विधिवाक्य मानले जात असेल अशी गोष्ट नाही आहे. त्या प्रकरणात 'उद्गीथाची उपासना केली पाहिजे.' (छां.उ.१/१/१) 'सामाची उपासना केली पाहिजे.' (छां.उ.२/२/१) इत्यादि रूपाने अत्यंत स्पष्ट विधिसूचक शब्दांचा प्रयोगहि आहे. जसा त्यांचा अपूर्व विधि आहे, त्याचप्रकारे त्या त्या उपासनांचे अपूर्व फलहि सांगितले गेले आहे. (छां.उ.१/१/७, १/७/९ आणि २/२/३) म्हणून हे सिद्ध होत आहे की, ते कथन कर्माच्या अंगभूत उद्गीथ आदिव्या स्तुतिसाठी नाही आहे. त्यांना प्रतीक बनवून उपासनेचे विधान करण्यासाठी आहे आणि म्हणून विद्या कर्माचे अंग नाही आहे.

संबंध - भिन्न भिन्न प्रकरणात जे आख्यायिकांचे (इतिहासाचे) वर्णन आहे, त्याचा काय अभिप्राय आहे ? याचा

निर्णय करून विद्या कर्माचे अंग नाही हे सिद्ध करण्यासाठी पुढील प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे.

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ ३.४.२३ ॥

अर्थ - चेत् = जर म्हणाल; पारिप्लवार्थाः = उपनिषदात वर्णित आख्यायिका पारिप्लव नामक कर्मासाठी आहेत; इति न = तर हे ठीक नाही; विशेषितत्वात् = कारण की पारिप्लव कर्मात काही आख्यायिकाच विशेषरूपाने ग्रहण केल्या गेल्या आहेत.

व्याख्या - उपनिषदात ज्या यम आणि नचिकेत, देवता आणि यक्ष, मैत्रेयी आणि याज्ञवल्क्य, प्रतर्दन आणि इंद्र, जानश्रुति आणि रैव तथा याज्ञवल्क्य आणि जनक आदिंच्या कथा येतात, त्या यज्ञ-संबंधी पारिप्लव नामक कर्माच्या अंगभूत आहेत; कारण की 'पारिप्लवमाचक्षीत' (पारिप्लव नामक वैदिक उपाख्यान सांगावे) या विधिवाक्यद्वारा श्रुतिमध्ये याचे स्पष्ट विधान केले आहे. अश्वमेध यागात जे रात्रीच्या समयी कुटुंबासहित बसलेल्या राजाला अध्वर्यु उपाख्यान ऐकवितो त्यास 'पारिप्लव' म्हटले जाते. या पारिप्लव कर्मासाठीच उपर्युक्त कथा आहेत; असे जर कुणी म्हणेल तर ते ठीक नाही; कारण की, पारिप्लवाचे प्रकरण आरंभ करून श्रुतिने 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्यादि वक्यांच्याद्वारा काही विशेष उपाख्यांनाचाच तेथे ऐकविण्या म्हटले आहे. त्यात वर

उल्लेखिलेल्या उपनिषदातील कथा येत नाहीत. म्हणून त्या पारिप्लव कर्माच्या अंगभूत नाहीत. ती सर्व आख्याने ब्रह्मविद्या उत्तम प्रकारे समजविली जावी म्हणून सांगितलेली ब्रह्मविद्येचेच अंग आहेत. म्हणून या सर्व आख्यानांचे विशेष माहात्म्य सांगितले गेले आहे. (क.उ.१/३/१६)

संबंध - प्रकारान्तराने हीच गोष्ट दृढ करतात.

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ ३.४.२४ ॥

अर्थ - तथा च = याप्रकारे त्या आख्यायिकांना पारिप्लवार्थक न मानता विद्येचेच अंग मानले पाहिजे, एकवाक्यतोपबन्धात् = कारण की त्या उपाख्यानाची तेथे सांगितल्या गेलेल्या विद्यांशी एकवाक्यता दिसून येत आहे.

व्याख्या - याप्रकारे त्या कथांना पारिप्लवकर्माचे अंग न मानता तेथे सांगितलेल्या विद्यांचेच अंग मानणे उचित आहे; कारण की सन्निकट असल्याने त्या विद्यांशीच त्यांचा संबंध असू शकतो; विद्येमध्ये रुचि उत्पन्न करणे तथा परब्रह्माच्या स्वरूपाचे तत्त्व सरलतेने समजण्यासाठीहि या कथांचा उपयोग केला गेला आहे. याप्रकारे यांचा त्या प्रकरणात वर्णित विद्यांबरोबर एकवाक्यता रूप संबंध आहे म्हणून ही सर्व

आख्याने ब्रह्मविद्येचीच अंगे आहेत, कर्माची नाहीत असे मानणेच ठीक आहे.

संबंध - येथपर्यंत ही गोष्ट सिद्ध केली गेली आहे की ब्रह्मविद्या यज्ञादि कर्मांचे अंग नाही आहे. तथा स्वयं कुठल्याहि सहाय्याशिवाय परमपुरुषार्थास सिद्ध करण्यास समर्थ आहे. आता पुन्हा याचे समर्थन करीत या प्रकरणाच्या शेवटी सांगतात.

अतएव चाग्नीन्धाद्यनपेक्षा ॥ ३.४.२७ ॥

अर्थ - च = तथा; अतएव = म्हणून; अग्नीन्धाद्यनपेक्षा = या ब्रह्मविद्यारूप यज्ञात अग्नि, समिधा, घृत आदि पदार्थांची आवश्यकता नाही आहे.

व्याख्या - हा ब्रह्मविद्यारूप यज्ञ आपले ध्येय सिद्ध करण्यात सर्वथा समर्थ आहे. हा पूर्ण होताच स्वयं परमात्म्याचा साक्षात्कार करून देतो. म्हणून या यज्ञात अग्नि, समिधा, घृत आदि भिन्न-भिन्न पदार्थांचे विधान न करता केवळ एक परब्रह्म परमात्म्याच्या स्वरूपाचेच प्रतिपादन केले गेले आहे. श्रीमद् भगवद् गीतेत ही भगवान श्रीकृष्णानी या गोष्टीचे समर्थन याप्रकारे केले आहे - 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥'

(४/२४) 'त्या ब्रह्मचिंतनरूप यज्ञात भिन्न-भिन्न उपकरणे आणि सामग्री आवश्यक नसते, परंतु तिच्यात तर स्रुवा ही ब्रह्म असते, हविही ब्रह्म असते आणि ब्रह्मरूप अग्नित ब्रह्मरूप होत्याच्याद्वारा ब्रह्मरूप हवनक्रिया केली जाते, त्या ब्रह्म चिंतनरूप कर्मात समाहित झालेल्या साधकाद्वारे जे प्राप्त केले जाते ते फलहि ब्रह्मच आहे.' याप्रकारे ही ब्रह्मविद्या त्या परमपुरुषार्थाच्या सिद्धिमध्ये सर्वथा स्वतंत्र असल्याने कर्माच्या अंगभूत असू शकत नाही.

संबंध - येथे ही जिज्ञासा होत आहे की, काय ब्रह्मविद्येचा कुठल्याहि यज्ञयागादि अथवा शमदमादि कर्मांशी काहीही संबंध नाही आहे, काय तिच्यामध्ये कुठल्याहि कर्माची आवश्यकता नाही आहे ? म्हणून याचा निर्णय करण्यासाठी पुढील प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे.

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ ३.४.२६ ॥

अर्थ - च = याशिवाय, सर्वापेक्षा = विद्येच्या उत्पत्तिसाठी समस्त वर्णाश्रमोचित कर्मांची आवश्यकता आहे; यज्ञादिश्रुतेः = कारण की यज्ञादि कर्मांना ब्रह्मविद्येमध्ये हेतु सांगणारी श्रुति आहे; अश्ववत् = जसा घोडा योग्यतेनुसार स्वारी करण्यासाठीच उपयोगात आणता येतो; प्रासादावर चढण्याच्या कार्यात नाही,

त्याचप्रकारे कर्म विद्येच्या उत्पत्तिसाठी अपेक्षित आहे, मोक्षासाठी नाही.

व्याख्या - 'हा सर्वेश्वर आहे, हा समस्त प्राण्यांचा स्वामी आहे.' इत्यादि वचनांनी परमेश्वराच्या स्वरूपाचे वर्णन करून श्रुतिमध्ये सांगितले आहे की 'या परमेश्वरास ब्राह्मण लोक निष्काम भावाने केलेल्या स्वाध्याय, यज्ञ, दान आणि तपाच्या द्वारे जाणण्याची इच्छा करतात. याला जाणून मनुष्य मननशील होतो, या संन्यासी लोकांच्या लोकास प्राप्त करण्याच्या इच्छेने मनुष्यगण संन्यास ग्रहण करतात.' इत्यादि (बृहउ.४/४/२२) तथा दुसऱ्या श्रुतिमध्येहि सांगितले आहे की, 'ज्या परमपदाचे सर्व वेद वारंवार प्रतिपादन करतात, समस्त तप ज्यास लक्ष्य करवितात अर्थात ज्याच्या प्राप्तीचे साधन आहे तसेच ज्याची इच्छा करणारे लोक ब्रह्मचर्याचे पालन करतात त्या पदासंबंधी मी तुला संक्षेपात सांगतो.' (क.उ.१/२/१७) इत्यादि. श्रुतिच्या या वचनांवरून हे सिद्ध होत आहे की, परमात्म्याचे तत्त्व जाणण्यासाठी सर्व वर्णाश्रमोचित कर्मांची आवश्यकता आहे; म्हणून भगवंतांनी ही गीता (१८/७-६) मध्ये म्हटले आहे - 'यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणान् ॥ एतान्यापि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥' 'यज्ञ, दान आणि तप ही कर्मे त्याज्य

नाहीत. यांचे अनुष्ठान तर करायलाच हवे. कारण की, यज्ञ, दान आणि तप ही मनीषि (मननशील) पुरुषांना पवित्र करणारी आहेत. अर्जुना ! यांचे तसेच अन्य सर्व कर्मांचे ही अनुष्ठान फल आणि आसक्तीचा त्याग करून केले पाहिजे. हेच माझे निश्चित केलेले उत्तम मत आहे.' ज्याचा असा अधिकार असेल त्यास अनुसरून शास्त्रांमध्ये वर्ण आणि आश्रम संबंधी कर्मे सांगितली गेली आहेत. म्हणून असे समजले पाहिजे की सर्व कर्मे साधकासाठी उपादेय होत नाहीत. परंतु श्रुतिमध्ये सांगितलेल्या ब्रह्मप्राप्तीच्या साधनांपैकी जे साधन धरून साधक अग्रेसर होत असेल त्याने आपला वर्ण, आश्रम आणि योग्यतेनुसार अन्य शास्त्रविहित कर्मांचेहि अनुष्ठान निष्कामभावाने करीत राहिले पाहिजे. याच उद्देश्याने श्रुतिमध्ये विकल्प दाखविला गेला आहे की कोणी तर गृहस्थाश्रमात राहून यज्ञ, दान आणि तपाच्या द्वारा त्यास प्राप्त करू इच्छितात; कोणी संन्यासाश्रमात राहून त्यास जाणण्याची इच्छा करतात, कोणी ब्रह्मचर्याचे पालनद्वारा त्याची प्राप्ती करू इच्छितात आणि कोणी वानप्रस्थात राहून केवळ तपस्येनेच त्यास प्राप्त करण्याची इच्छा ठेवतात, इत्यादि. याप्रकारे ब्रह्मज्ञानाच्या प्राप्तीसाठी कर्म अत्यंत आवश्यक आहे, परंतु परमात्म्याच्या प्राप्तीत त्यांची अपेक्षा नाही आहे; ब्रह्मविद्येनेच त्या फलाची सिद्धि होते. यासाठी

सुत्रकारांनी अश्वाचा दृष्टांत दिला आहे. जसे योग्यतेनुसार घोडा स्वारीच्या कामी उपयोगात आणता येतो. प्रासादावर चढण्याच्या कार्यात नाही; त्याचप्रकारे कर्म ब्रह्मविद्येच्या प्राप्तीत सहाय्यक आहे; ब्रह्मसाक्षात्कारात नाही.

संबंध - परमात्म्याच्या प्राप्तीसाठी काही असे विशेष साधनहि आहे, जे सर्व वर्ण, आश्रम आणि योग्यतेच्या साधकांसाठी समानभावाने आवश्यक आहे; या जिज्ञासेवर सांगतात.

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्ग तया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ ३.४.२७ ॥

अर्थ - तथापि = अन्य कर्म आवश्यक नसूनहि (साधकास); शमदमाद्युपेतः = शम, दम तितिक्षा आदि गुणांनी संपन्न; स्यात् = असावयास हवे; तु = कारण की; तदङ्गतया = त्या ब्रह्मविद्येच्या अंगरूपाने; तद्विधेः = त्या शम-दमादिवे विधान असल्याने; तेषाम् = त्यांचे, अवश्यानुष्ठेयत्वात् = अनुष्ठान अवश्य कर्तव्य आहे.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये प्रथम ब्रह्मवेत्त्याचे महत्त्व वर्णन करून सांगितले आहे की, 'हा ब्रह्मवेत्त्याचा महिमा नित्य आहे. हा कर्माने वाढत नाही आणि घटत नाही. हा महिमा जाणून घेतला पाहिजे. ब्रह्मवेत्त्याचा महिमा जाणणारा पापकर्मांनी लिप्त होत

नाही. म्हणून हा महिमा जाणणारा साधक शांत (अंतःकरणाचा संयमी), दान्त (इंद्रियांचा संयमी), उपरत, तितिक्षु आणि ध्यानात स्थित होऊन आत्म्यातच आत्म्यास पाहतो.' (बृहउ.४/४/२३) याप्रकारे श्रुतिमध्ये परमात्म्यास जाणण्याची इच्छा असणाऱ्या साधकासाठी शम-दमादि साधनांचे ब्रह्मविद्येच्या अंगरूपाने विधान आहे. या कारणाने यांचे अनुष्ठान करणे साधकासाठी परम आवश्यक ठरते. म्हणून ज्या साधकासाठी वर्ण, आश्रमाचे यज्ञादि कर्म आवश्यक नसेल, त्यानेही या शम-दम, तितिक्षा, ध्यानाभ्यास आदि साधनांनी संपन्न होणे आवश्यक आहे. सूत्रात आलेल्या तथापि शब्दाने उपर्युक्त भाव तर निघतोच आहे. त्याशिवाय हा भावहि व्यक्त होत आहे की, अधिकांश साधकांसाठी तर पूर्वसूत्राच्या कथानानुसार आपापल्या वर्ण आणि आश्रमासाठी विहित सर्व कर्मे आवश्यक आहेत, परंतु वैयर्थ्य आणि उपरति आदि एखाद्या विशेष कारणाने कुणा कुणासाठी अन्य कर्मे आवश्यक नसली तरी ही शम-दमादिचे अनुष्ठान तर अवश्य झालेच पाहिजे.

संबंध - श्रुतिमध्ये कोठ कोठे असेही वर्णन आढळते की प्राण-विद्येचे रहस्य जाणणारासाठी कुठलेही अन्न अभक्ष्य होत नाही. (छं.उ.७/२/१) (बृहउ.६/१/१४) म्हणून साधकाने

अन्नाविषयी भक्ष्याभक्ष्याचा विचार करावयास हवा अथवा नको ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

सर्वान्नानुमातश्च प्राणात्यये तदर्शनात् ॥ ३.४.२८ ॥

अर्थ - सर्वान्नानुमतिः = सर्व प्रकारच्या अन्नास भक्षण करण्याची अनुमति; च = तर; प्राणात्यये = अन्नाशिवाय प्राण न रहाण्याची संभावना असल्यावरच (सदा नाही); तदर्शनात् = कारण की श्रुतिमध्ये तसाच आचार दिसून येतो.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये एक कथा येते - कोणे एके काळी कुरुदेशात टोळधाडीमुळे अथवा गारपीटीमुळे भयंकर दुष्काळ पडला. त्या समयी उषस्ति नावाचा एक विद्वान ब्राह्मण आपली पत्नी आटिकी हिच्यासह इभ्य-ग्रामात रहात होता. दारिद्र्यामुळे ती मोठ्या संकटात सापडली होती. कित्येक दिवस उपाशी राहिल्याने त्यांचे प्राण जातील की काय अशी संभावना उत्पन्न झाली. तेव्हा ती दोघे एका माहुताजवळ गेली. तो उडीद खात होता. त्यांनी त्या माहुताकडे उडीद मागितले. माहुत म्हणाला, 'माझ्याजवळ एवढेच आहेत आणि मी ते पात्रात ठेवून खाण्यास आरंभ केला आहे, हे उष्टे अन्न आपल्याला कसे देऊ ?' उषस्ति म्हणाले, 'त्यातीलच मला दे.' माहुताने ते उडीद त्यांना दिले आणि म्हणाला, 'हे जलहि प्रस्तुत आहे, हे प्यावे.' उषस्तिने म्हटले, 'नाही ! हे उष्टे आहे,

याने उष्टे पाणी पिण्याचा दोष लागेल.' हे ऐकून माहूत म्हणाला, 'काय हे उडीद उष्टे नव्हते का ?' उषस्ति म्हणाला, 'ते खाल्ले नसते तर माझे जगणेच असंभव होते, पण जल तर मला अन्यत्रहि इच्छेनुसार मिळू शकते' इत्यादि. (छां.उ.१/१०/१ पासून ७ पर्यंत) श्रुतिमध्ये सांगितलेली ही कथा पाहिली की हे सिद्ध होत आहे की, ज्यावेळी अन्नाशिवाय मनुष्य जीवन धारण करण्यासहि असमर्थ होईल; प्राण वाचण्याची आशाहि रहाणार नाही, अशा परिस्थितीतच अपवित्र अथवा उच्छिष्ट अन्न भक्षण करण्यासाठी शास्त्राची संमति आहे, साधारण अवस्थेत नाही; कारण की, उडीद खाल्यानंतर उषस्तिने जल ग्रहण न करून ही गोष्ट उत्तम प्रकारे स्पष्ट केली आहे. म्हणून येथे जे म्हटले आहे की या रहस्याला जाणणार्यासाठी काही अभक्ष्य असत नाही, त्याचा अभिप्राय प्राणविद्येच्या ज्ञानाची स्तुति करण्यात आहे, अभक्ष्य भक्षणाच्या विधानात नाही, कारण की तसे म्हटले तर अभक्ष्याचा निषेध करणार्या शास्त्र-वचनाशी विरोध होईल. म्हणून साधारण परिस्थितीमध्ये मनुष्याने आपल्या आचार तसेच आहाराच्या पवित्रतेच्या संरक्षणसंबंधी नियमांचा त्याग कधीहि करता कामा नये.

संबंध - दुसऱ्या युक्तिने पुन्हा हीच गोष्ट (पुष्ट) दृढ करतात.

अबाधाच्च ॥ ३.४.२९ ॥

अर्थ - अबाधात् = अन्य श्रुतिस बाध येता कामा नये, या कारणामुळे, च = ही (हेच सिद्ध होत आहे की आपत्कालाशिवाय अन्य परिस्थितीत आचाराचा त्याग करता कामा नये.

व्याख्या - 'आहार शुद्धौ सत्वशुद्धिः' आहाराच्या शुद्धिने अंतःकरणाची शुद्धि होत असते. (छां.उ.७/२६/२); इत्यादि जी भक्ष्याभक्ष्याचा विचार करणारी शास्त्र-वचने आहेत, त्यांच्याशी एकवाक्यता करण्यासाठी त्यांचा दुसऱ्या श्रुतिद्वारा विरोध (बाध) होणे उचित नाही. या कारणानेहि आपत्कालाशिवाय साधारण अवस्थेत भक्ष्याभक्ष्य विचार तसेच अभक्ष्याचा त्यागरूप आचार यांचा त्याग करता कामा नये.

संबंध - प्रकारान्तराने पुन्हा हीच गोष्ट सिद्ध करतात.

अपि च स्मर्यते ॥ ३.४.३० ॥

अर्थ - अपि च = याशिवाय; स्मर्यते = स्मृति ही या गोष्टीचे समर्थन करते.

व्याख्या - मनुस्मृति सांगितले आहे की, 'जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमति यतस्ततः । आकाशामिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥' 'जो मनुष्य प्राण संकटात

पडल्यावर जेथून कुठूनहि अन्न घेऊन खातो, तो ज्याप्रमाणे आकाश चिखलाने लिप्त होत नाही त्याप्रमाणेच पापाने लिप्त होत नाही. (मनु.१०/१०४) याप्रकारे जे स्मृतिवचन उपलब्ध होत आहे त्यावरूनहि हेच सिद्ध होत आहे की प्राण जाण्याची परिस्थिती उत्पन्न न होईपर्यंत आहार-शुद्धि संबंधी सदाचारांचा परित्याग करता कामा नये.

संबंध - आता श्रुति-प्रमाणांनी ही अभक्ष्य-भक्षणाचा निषेध सिद्ध करतात.

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३.४.३१ ॥

अर्थ - अकामकारे = इच्छेनुसार अभक्ष्य भोजनाच्या निषेधात;
शब्दः = श्रुतिप्रमाण, च = ही आहे; अतः = म्हणून
(प्राणसंकटाची स्थिती आल्याशिवाय निषिद्ध अन्न-पाण्याचे ग्रहण (कधीहि) करता कामा नये.

व्याख्या - इच्छेनुसार अभक्ष्य-भक्षणाचा निषेध करणारी श्रुति ही आहे. 'स्तेनो हिरण्यस्य सुर्यं पिबँश्च गुरोस्तत्पमावसन् ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरँस्तैरिति ॥' (छां.उ.७/१०/९) 'सुवर्ण चोरणारा, मद्यपी, गुरुपत्नीगामी तथा ब्रह्महत्यारा हे चारी पतित असतात आणि पाचवा त्यांच्याशी संसर्ग ठेवणाराहि पतित होतो.' सुरा (मद्य) अभक्ष्य आहे. येथे

दारु पिण्ण्यास महापातकी म्हणून त्याच्या मद्यपानाचा निषेध केला गेला आहे. म्हणून हे सिद्ध झाले की, जेथे कोठे श्रुतिमध्ये ज्ञानाची विशेषता दाखविण्यासाठी विद्वानांच्या संबंधी असे म्हटले आहे की, 'त्याच्यासाठी काहीही अभक्ष्य असत नाही.' ते केवळ विद्येची स्तुति करण्यासाठी आहे. सिद्धांत हा आहे की, जोपर्यंत प्राण जाण्यासारखी परिस्थिती उत्पन्न झालेली नसेल तोपर्यंत अभक्ष्य त्यागासंबंधी सदाचारचा त्याग करता कामा नये.

संबंध - येथपर्यंत हे सिद्ध केले गेले आहे की, ज्ञानाची प्राप्ती झाल्यावरही अभक्ष्य-त्याग आदित्या आचाराचे पालन करावयास हवे. आता ही जिज्ञासा उत्पन्न होत आहे की, ज्ञान्याला कर्म करावयास हवे की नको ? जर करावयास हवे असेल तर कोणते कर्म केले पाहिजे ? म्हणून याच्या निर्णयासाठी सांगतात.

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३.४.३२ ॥

अर्थ - च = तथा, विहितत्वात् = शास्त्रविहित असल्याकारणाने, आश्रमकर्म = आश्रमसंबंधी कर्मांचा, अपि = ही (अनुष्ठान केले पाहिजे.)

व्याख्या - ज्ञानाच्या द्वाय ही ज्याप्रकारे शरीर स्थितीसाठी उपयोगी भोजनादि कर्मे तथा ब्रह्मविद्योपयोगी शम-दमादि कर्मे लोकसंग्रहासाठी कर्तव्य आहेत; त्याचप्रकारे ज्या आश्रमात तो रहातो, त्या आश्रमाची कर्मे ही त्याच्यासाठी विहित आहेत. (बृहउ.४/४/२२) 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन ।' म्हणून त्यांचे अनुष्ठान अवश्य केले पाहिजे, म्हणून भगवंतांनी ही सांगितले आहे की, 'हे अर्जुना! जसा अज्ञानी मनुष्य कर्मात आसक्त होऊन त्यांचे अनुष्ठान करतो, तसेच ज्ञानी माणसानेहि लोकसंग्रहाची इच्छा ठेवून आसक्ती विना कर्मांचे अनुष्ठान करावे. (गीता ३/२७)

संबंध - प्रकारान्तराने ही गोष्ट दृढ करतात.

सहकारित्वेन च ॥ ३.४.३३ ॥

अर्थ - सहकारित्वेन = साधनात सहाय्यक असल्यामुळे, च = ही (त्यांचे अनुष्ठान लोकसंग्रहासाठी केले पाहिजे.)

व्याख्या - ज्याप्रकारे शम, दम, तितिक्षादि कर्मे परमात्म्याच्या प्राप्तीच्या साधनात सहाय्यक आहेत; त्याचप्रकारे निष्काम भावाने केली जाणारी शास्त्रविहित आश्रमसंबंधी आचार, व्यवहार आदि कर्मे हि सहाय्यक आहेत; म्हणून त्यांचे

अनुष्ठानहि लोकसंग्रहासाठी अवश्य करावयास पाहिजे. त्यांचा त्याग करू नये.

संबंध - येथपर्यंत हे सिद्ध केले गेले की, ब्रह्मविद्येचा अभ्यास करणाऱ्या साधकासाठी निष्कामभावाने आणि परमात्म्यास प्राप्त झालेल्या महात्म्यांसाठी लोकसंग्रहार्थ आश्रम-संबंधी विहित कर्मांचे अनुष्ठान तसेच खाण्यापिण्यासंबंधीच्या सदाचारचे पालन आवश्यक आहे. आता परब्रह्म पुरुषोत्तमाच्या भक्तिच्या अंगभूत जे श्रवण, कीर्तन आदि कर्मे आहेत त्यांचे पालन कुठल्या परिस्थितीमध्ये आणि कशा प्रकारे केले पाहिजे ? यावर विचार करण्यासाठी पुढील प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे.

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३.४.३४ ॥

अर्थ - अपि = कुठल्या कारणाने अडचण झाली तरीही; ते = ती भक्तिसंबंधी कर्मे अथवा भागवत धर्म तर; सर्वथा = सर्व प्रकाराने, एव = च आचरणात आणण्यायोग्य आहेत; उभयलिङ्गात् = कारण की श्रुति आणि स्मृति दोन्हीच्या निश्चयात्मक वर्णनरूप लिङ्गाने (लक्षणाने) हेच सिद्ध होत आहे.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये म्हटले आहे की, 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद् बहूय छब्दान् वाचो विग्लापणं हि तत् ॥' 'बुद्धिमान् ब्राह्मणाने त्या परब्रह्म पुरुषोत्तमाच्या तत्त्वास जाणून घेऊन त्यातच बुद्धिस प्रविष्ट करावयास पाहिजे. अन्य नाना प्रकारच्या व्यर्थ शब्दांवर ध्यान देऊ नये, कारण की तो तर केवळ वाणीचा अपव्ययमात्र आहे.' (बृहउ.४/४/२१) तथा 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मनमन्या वाचो विमुचथामृतस्यैष सेतुः ॥' 'ज्या परब्रह्म परमेश्वरात स्वर्ग, पृथ्वी, अंतरिक्ष, मनासहित समस्त इंद्रिये आणि प्राण स्थित आहेत त्या एका सर्वांचा आत्मा असणाऱ्या परमेश्वराला सांगितलेल्या उपायांच्या द्वारा जाणून घ्या; दुसऱ्या गोष्टी सोडून घ्या. हाच अमृतस्वरूप परमात्म्यास प्राप्त करण्यासाठी सेतु सदृश सरल मार्ग आहे. (मु.उ.२/२/७) याचप्रकारे श्रीमद् भागवतातही सांगितले आहे की, 'शृण्वन्ति गायन्ति नृणन्त्यभीक्षणशः । स्मरन्ति नन्दति तवेहितं जनाः ॥ त एव पश्यन्त्य चिरेण तावकं । भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् ॥' 'जे आपले भक्त आपले चरित्र प्रतिक्षण ऐकतात, गातात आणि वर्णन करतात तसेच त्यांचेच स्मरण करून आनंदित होतात, तेच अविलंब आपल्या त्या चरणकमलांचे दर्शन करतात, जी जन्म-मरणरूप प्रवाहाची नाशक आहेत.' (१/८/३६) श्रीमद्

भगवद् गीतेतहि म्हटले आहे की, 'महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥' 'हे पार्थ ! दैवी प्रकृतिमध्ये स्थित झालेले अनन्य मन असणारे महात्मा गण मला समस्त प्राण्यांचा आदि आणि अविनाशी जाणून माझे भजन करतात. ते यत्नशील, दृढ निश्चयवाले भक्त निरंतर माझे कीर्तन करतात आणि मला नमस्कार करतात, सदा माझ्याशी संलग्न राहून प्रेमपूर्वक माझी उपासना करतात.' (गीता ९/१३-१४) इत्यादि श्रुति आणि स्मृतिमध्ये वर्णित लक्षणांनी हेच सिद्ध होत आहे की, आप्तिकालात काही कारणाने वर्ण, आश्रम आणि शरीर निर्वाहसंबंधी अन्य कर्मांचे पालन पूर्णतया होऊ शकले नाही तरी ही त्या भगवदुपासनाविषयक श्रवण, कीर्तन आदि मुख्य धर्मांचे अनुष्ठान तर कुठल्याहि प्रकारे अवश्य केलेच पाहिजे. भाव हा आहे की, कुठल्याहि अवस्थेत यांच्या अनुष्ठानात शिथिलता येऊ देता कामा नये.

संबंध - उक्त धर्मानुष्ठानाची विशेषता दाखवितात.

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३.४.३७ ॥

अर्थ - (श्रुति यांचे अनुष्ठान करणाऱ्यांचे); अनभिभवम् = पापांनी अभिभूत न होणे; च = ही; दर्शयति = दाखविते.

(यावरून ही हे सिद्ध होत आहे की यांचे अनुष्ठान अवश्य करावयास पाहिजे.)

व्याख्या - श्रुतिने म्हटले आहे की, त्या परमात्म्यास प्राप्त करणाऱ्याचा महिमा जाणणाऱ्या ज्या साधकाचे मन शांत असते अर्थात विषय-वासनांनी अभिभूत नाही; ज्याची इंद्रिये वश केलेली आहेत, जो अन्य सर्व क्रियाकलापापासून उपरत आहे, सर्व प्रकारच्या शारीरिक आणि मानसिक सुख-दुःखांना सहन करण्यास समर्थ तितिक्षु आहे तसेच परमात्म्याच्या स्मरणात तल्लीन आहे, तो आपल्या हृदयात स्थित त्या आत्मस्वरूप परमेश्वराचा साक्षात्कार प्राप्त करतो. म्हणून तो समस्त पापातून तरून जातो, त्यास पापे ताप देऊ शकत नाहीत. उलट तोच पापांना संतप्त करतो, इत्यादि. (बृहउ.४/४/२३) याप्रकारे श्रुतिमध्ये भगवंताचे भजन-स्मरण करणाऱ्यास पाप त्रास देऊ शकत नाही ही गोष्ट सांगितलेली आहे. म्हणून हेच सिद्ध होत आहे की, परमात्म्याच्या प्राप्तीसाठी सांगितले गेलेले जे उपासनाविषयक श्रवण, कीर्तन आणि स्मरण आदि धर्म आहेत, त्यांचे अनुष्ठान तर प्रत्येक परिस्थितीमध्ये करत राहिलेच पाहिजे.

संबंध - प्रकारान्तराने पुन्हा उपासनाविषयक कर्मानुष्ठानाच्या विशेषतेचे प्रतिपादन करतात.

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३.४.३६ ॥

अर्थ - तु - याशिवाय; अन्तरा = आश्रमधर्माच्या अभावात; च अपि = ही (केवळ उपासनाविषयक अनुष्ठानाने परमात्म्याची प्राप्ती होऊ शकते.) तद्दृष्टेः = कारण की श्रुतिमध्ये असे विधान दिसून येते.

व्याख्या - श्वेताश्वतरोपनिषद् (१/१४) मध्ये म्हटले आहे - 'स्वदेहमरणं कृत्वा प्रणवं चोत्तराणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासाद् देवं पश्येन्नगूढवत् ॥' 'आपल्या शरीरास खालची अरणि आणि प्रणावास वरील अरणि बनवून ध्यानद्वारा निरंतर मंथन करीत राहिल्याने साधक लपलेल्या अग्निप्रमाणे हृदयात स्थित परमदेव परमेश्वरास पाहतो.' या कथनानंतर उपर्युक्तरूपाने परमेश्वरात ध्यानाच्या स्थितीसाठी प्रार्थना करणे तसेच त्याच परमात्म्यास शरण जाण्याचे ही वर्णन आहे. (श्वेता.उ.२/१ ते ५) यानंतर असे सांगितले गेले आहे की, 'हे साधका ! संपूर्ण जगताच्या उत्पादक सर्वान्तर्यामी परमेश्वराच्या प्रेरणेने तुम्ही त्या परब्रह्म परमात्म्याची सेवा-आराधना केली पाहिजे. त्या परमेश्वरास शरण जाऊन त्याच्यातच आपण स्वतःस विलीन करून टाकले पाहिजे. असे केल्याने तुमची पूर्वकृत समस्त संचित कर्मे साधनात विघ्नकारक होणार नाहीत. (श्वेता.उ.२/७) यानंतर याचे फल

आत्मा आणि परमात्मा यांच्या स्वरूपाचा साक्षात्कार हे सांगितले आहे. (२/१४,१७) याचप्रकारे अन्य श्रुतिमध्ये ही केवळ उपासनेनेच परमात्म्याची प्राप्ती सांगितली आहे. (श्वेता.उ.४/१७ तसेच ६/२३) यावरून हे सिद्ध होत आहे की, जो अन्य वर्णाश्रमधर्मांचे पालन करण्यास असमर्थ आहे, त्याने केवळ उपासनेच्या धर्माचे पालन केले तरी त्यास परमात्म्याची प्राप्ती होऊ शकते.

संबंध - ह्या गोष्टीच्या समर्थनासाठी स्मृतिचे प्रमाण देतात.

अपि च स्मर्यते ॥ ३.४.३७ ॥

अर्थ - अपि च = याशिवाय, स्मर्यते = स्मृतिमध्येहि ही गोष्ट सांगितली गेली आहे.

व्याख्या - गीता आदि स्मृतिमध्ये जे वर्णाश्रमोचित कर्मांचे अधिकारी नाहीत, अशा पापयोनि चाण्डालादिकांनाहि भगवंताच्या शरणागतीने परमगतिची प्राप्ती सांगितली गेली आहे. (गीता ९/३२) तेथे भगवंतानी हे स्पष्ट सांगितले आहे की, 'माझ्या प्राप्तिमध्ये वेदाध्ययन, यज्ञानुष्ठान, दान तथा नाना प्रकारची क्रिया आणि उग्र तप हेतु नाहीत. केवळमात्र अनन्यभक्तिनेच मी जाणला, दिसला आणि प्राप्त केला जाऊ शकतो. (११/४८,५३,५४) याप्रकारे श्रीमद् भगवद् आदि

ग्रंथातहि ठिकठिकाणी या गोष्टींचे समर्थन केले गेले आहे की, वर्ण आणि आश्रम यांच्या मर्यादेरहित मनुष्य केवळ भक्तिने पवित्र होऊन परमात्म्यास प्राप्त करतो. यथा 'किरातहूणान्धपुलिन्द पुल्कसा आभीरकङ्का यवनाः खसादयः । येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुद्ध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥' 'किरात, हूण, आन्ध, पुलिन्द, पुल्कस, आभीर, कङ्क, यवन, खस आदि तथा अन्य जितके म्हणून पापयोनिचे मानव आहेत, ते सर्व ज्यास शरण गेल्याने शुद्ध होऊन परमात्म्यास प्राप्त होतात, त्या सर्व समर्थ भगवंतास नमस्कार असो.' (श्रीमद् भागवद् २/४/१८) या सर्व वचनानी हे सिद्ध आहे की, उपासनेसंबंधी धर्माचे अनुष्ठान परम आवश्यक आहे.

संबंध - आता भागवतधर्मानुष्ठानाचे विशेष माहात्म्य सिद्ध करतात.

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३.४.३८ ॥

अर्थ - च = याशिवाय, विशेषानुग्रहः = भगवंताच्या भक्तिसंबंधी धर्माचे पालन करण्याने भगवंताचा विशेष अनुग्रह प्राप्त होतो.

व्याख्या - वर सांगितलेल्या अन्य सर्व गोष्टी तर भागवतधर्माच्या विशेषतेमध्ये आहेतच. त्याशिवाय, एक विशेष

गोष्ट ही आहे की अन्य कुठल्याहि प्रकारच्या धर्म-कर्म आदिचा आश्रय न घेता जो अनन्य भावाने केवळ भगवंताच्या भक्तिचे अनुष्ठान करतो, त्याला भगवंताची विशेष कृपा प्राप्त होत असते. भक्तिचे वर्णन श्रीमद् भागवतात याप्रकारे आले आहे, 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्य मात्मनिवेदनम् ॥' (७/७/२३) 'भगवान विष्णूचे श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य आणि आत्मनिवेदन हे भक्तिचे नऊ भेद आहेत. (यांनाच नवधाभक्ति म्हणतात.) गीतेत भगवंतानी स्वतः सांगितले आहे की, 'त्या भक्तासाठी मी सुलभ आहे.' (गीता ८/१४) 'त्यांचा योगक्षेम मी स्वतः वहन करतो.' (गीता ९/२२) भगवंतानी आपल्या भक्तांचे महत्त्व सांगून श्रीमद् भागवतात येशपर्यंत सांगितले आहे की, 'मी सदा भक्तांच्या अधीन राहतो.' (९/४/६३) याशिवाय, इतिहास, पुराण आणि स्मृतिमध्ये हे वर्णन विशेष रूपाने आढळून येते की भक्तिचे अनुष्ठान करणाऱ्यावर भगवंताची विशेष कृपा होते. हेच कारण आहे की, भगवंताच्या या भक्तवत्सल स्वभावास जाणणारे निरंतर त्यांच्या भजन, स्मरण यात दंग होऊन रहातात. (गीता १७/१९) तथा ते भक्तजन मुक्तिचाहि निरादार करून केवळ भक्तिचीच इच्छा करतात.

संबंध - आता अन्य धर्मापेक्षा भागवतधर्माच्या श्रेष्ठतेचे प्रतिपादन करतात.

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३.४.३९ ॥

अर्थ - अतः = वर सांगितल्या गेलेल्या या सर्व कारणामुळे, (हे सिद्ध झाले की) इतरज्यायः = अन्य सर्व धर्मापेक्षा भगवंताच्या भक्तिविषयक धर्म श्रेष्ठ आहे, तु = याशिवाय, लिङ्गात् = लक्षणांनी (स्मृतिप्रमाणांनी); च = ही (हेच सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - वर सांगितलेल्या कारणावरून ही गोष्ट सिद्ध होऊन चुकली आहे की, अन्य सर्व प्रकारच्या धर्मापेक्षा भगवंताच्या भक्तिविषयक धर्म अधिक श्रेष्ठ आहे. याशिवाय स्मृतिप्रमाणांनी ही ही गोष्ट सिद्ध होत आहे. श्रीमद् भागवतात म्हटले आहे, 'विप्राद् द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभ पादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठम् । मन्ये तदर्पितमनोवचने हितार्थं प्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥' 'बारा प्रकारच्या गुणांनी युक्त ब्राह्मणहि जर भगवान पद्मनाभाच्या चरणकमलांपासून विमुख असेल तर त्याच्यापेक्षा त्या चाण्डालास मी श्रेष्ठ मानतो; ज्याचे मन, धन, वचन, कर्म आणि प्राण परमात्म्यास अर्पित आहेत, कारण की तो भक्त चांडाळ आपल्या भक्तित्या प्रतापाने सारे कुळ पवित्र करू शकतो, परंतु तो खूप मान असणारा ब्राह्मण असे करू शकत

नाही.' (७/९/१०) 'अहो बत श्वपचोऽतो गरीयान् यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् । तेपुस्तपस्ते जुहुवुः ससुरार्या ब्रह्मानूचूर्नाम गृणन्ति ये ते ॥' 'अहो ! आश्चर्य आहे की, ज्याच्या जिह्वेवर तुमचे पवित्र नाम रहात असते, तो चाण्डालाहि श्रेष्ठ आहे; कारण की जे तुमच्या नामाचे कीर्तन करतात, त्या श्रेष्ठ पुरुषांनी तप, यज्ञ, तीर्थस्थाने, वेदाध्ययन आदि सर्व काही केले आहे.' (श्रीमद् भागवत ३/३३/७) याप्रकारे ठिकठिकाणी भगवंताच्या भक्तांची लक्षणे सांगून वर्ण-आश्रम आदिच्या धर्माचे पालन करणाऱ्यांपेक्षा त्यांच्या श्रेष्ठतेचे प्रतिपादन केले गेले आहे.

संबंध - याप्रकारे उपासना-विषयक श्रवण, कीर्तन आदि विशेष धर्माचे महत्त्व दाखविले गेले आहे. आता ही जिज्ञासा होत आहे की, जर कोणी मनुष्य काही कारणामुळे आश्रमाचा व्यतिक्रम करू इच्छील तर तो करू शकतो की नाही ? जर करेल तर त्याचे व्यक्तित्व कसे मानले गेले पाहिजे ? इत्यादि. म्हणून या विषयाचा निर्णय करण्यासाठी पुढील प्रकरणाचा आरंभ करतात.

तद्भुतस्य नातभ्दावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभविभ्यः ॥
३.४.४० ॥

अर्थ - तद्भूतस्य = उच्च आश्रमात स्थित मनुष्याचा, तु = तर, अतद्भावः = त्यास सोडून पूर्व आश्रमात परत येणे, न = बनू शकत नाही, नियमातद्रूपाभावेभ्यः = कारण की, शास्त्रात उलट परत न येण्याचाच नियम आहे, श्रुतिमध्ये आश्रम बदलण्याचा जो क्रम सांगितला गेला आहे, त्याहून हे विपरीत आहे आणि याप्रकारचा शिष्टाचारही नाही आहे; जैमिनेः अपि = जैमिनि ऋषींची ही अशीच संमति आहे.

व्याख्या - जे चतुर्थाश्रम ग्रहण करून चुकले आहेत, त्यांचे पुन्हा गृहस्थाश्रमात परत येणे शास्त्रसम्मत नाही आहे. याचप्रकारे वानप्रस्थाचाहि पुन्हा गृहस्थाश्रमात प्रवेश उचित नाही आहे; कारण की श्रेष्ठ (उच्च) आश्रमात जाऊन पुन्हा परतण्याचा श्रुति-स्मृतिमध्ये निषेध आहे. तथा आश्रम बदलण्याचा जो क्रम श्रुतिमध्ये सांगितला गेला आहे तो याप्रकारे आहे. 'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतस्था ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद् वा वनाद् वा ।' 'ब्रह्मचर्यास पूरे करून गृहस्थ व्हावे, गृहस्थानंतर वानप्रस्थ व्हावे, आणि वानप्रस्थानंतर संन्यास घ्यावा अथवा दुसऱ्या प्रकाराने म्हणजेच ब्रह्मचर्य अथवा गृहस्थ अथवा वानप्रस्थ आश्रमांतून संन्यास घ्यावा.' (जाबाल.उ.४) म्हणून उलटे परतणे या क्रमाच्या विपरीत आहे. याशिवाय याप्रकारचा शिष्टाचार ही नाही. या सर्व कारणांनी

जैमिनी ऋषिंचीही हीच सम्मति आहे की उच्च आश्रमातून पुन्हा परतणे शक्य नाही. म्हणून हेच सिद्ध झाले की वेद आणि श्रुतिमध्ये जे आश्रमातून दुसऱ्या आश्रमात प्रवेश करण्याची रीत सांगितली गेली आहे, ती सोडून आश्रमाचा व्यतिक्रम करणे कुठल्याही प्रकारे न्यायसंगत नाही आहे.

संबंध - याप्रकारचा मनुष्य प्रायश्चित्त घेऊन तर शुद्ध होऊन जातो का ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ३.४.४१ ॥

अर्थ - च = याशिवाय, आधिकारिकम् = प्रायश्चिताचे अधिकारी असलेल्या अन्य आश्रमाच्या लोकांसाठी जे प्रायश्चित्त सांगितले गेले आहे ते; अपि = ही, न = त्याच्यासाठी विहित नाही आहे, पतनानुमानात् = कारण की स्मृतिमध्ये त्याचे महान पतन मानले गेले आहे, तदयोगात् = म्हणून तो प्रायश्चितास उपयुक्त (योग्य) रहात नाही.

व्याख्या - ब्रह्मचर्य आश्रमात जर ब्रह्मचर्याचे व्रत भंग झाले तर वेद आणि स्मृतिमध्ये त्याचे प्रायश्चित्त सांगितले गेले आहे. (मनु.२/१८१) तथा गृहस्थही ऋतुकालादि नियमपालन भंग करील तर त्याचेहि प्रायश्चित्त आहे; कारण की, ते प्रायश्चिताचे अधिकारी आहेत; परंतु ज्यांनी वानप्रस्थ वा संन्यास आश्रम

स्वीकारला, ते जर पुन्हा गृहस्थाश्रमात परत येऊन स्त्रीप्रसंगादि मध्ये प्रवृत्त होऊन पतित झाले तर त्यांच्यासाठी शास्त्रात कुठल्याहि प्रकारच्या प्रायश्चिताचे विधान नाही; कारण की, स्मृतिमध्ये त्यांचे अतिशय पतन मानले गेले आहे. म्हणून ते प्रायश्चिताचे अधिकारी रहात नाहीत; जैमिनी आचार्यांची ही सूत्रकाराच्या मतानुसार हीच सम्मति आहे की, त्यांच्यासाठी प्रायश्चिताचे विधान नाही आहे.

संबंध - यावर अन्य आचार्यांचे मत सांगतात.

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ३.४.४२ ॥

अर्थ - एके = कोणी एक आचार्य; तु = तर, उपपूर्वम् = यास उपपातक; अपि = ही मानतात (म्हणून ते); अशनवत् = भोजनाच्या नियमभंगाच्या प्रायश्चिताप्रमाणे; भावम् = याच्यासाठीही प्रायश्चिताचा भाव मानतात; तदुक्तम् = ही गोष्ट शास्त्रात सांगितली गेली आहे. (असेही त्यांचे म्हणणे आहे.)

व्याख्या - काही आचार्यांचे म्हणणे आहे की, ज्याप्रकारे ब्रह्मचारी आपल्या व्रतापासून भ्रष्ट होऊन प्रायश्चिताचा अधिकारी होतो, त्याप्रमाणेच वानप्रस्थी आणि संन्यासी यांनाहि प्रायश्चितात अधिकार आहे, कारण की हे महापातक नाही आहे. परंतु उपपातक आहे. आणि उपपातकाच्या

प्रायश्चिताचे शास्त्रात विधानहि आहे. म्हणून अभक्ष्य भक्षणादित्या प्रायश्चिताप्रमाणे याचेहि प्रायश्चित्त अवश्य झाले पाहिजे.

संबंध - यावर आचार्य आपली सम्मति सांगतात.

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचारव्व ॥ ३.४.४३ ॥

अर्थ - तु = परंतु; उभयथापि = दोन्ही प्रकारानेहि, बहिः = तो अधिकारापासून बहिष्कृत आहे, स्मृतेः = कारण की, स्मृतिप्रमाणाने, च = आणि, आचारात् = शिष्टाचाराने ही (हीच गोष्ट सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - ते उच्च आश्रमापासूनपतित झालेले संन्यासी, आणि वानप्रस्थी लोक महापातकी असोत अथवा उपपातकी, दोन्ही प्रकाराने ही शिष्ट संप्रदाय आणि वैदिक ब्रह्मविद्येच्या अधिकारापासून सर्वथा बहिष्कृत आहेत, कारण की, स्मृति प्रमाण आणि शिष्टांच्या आचार-व्यवहारावरून हीच गोष्ट सिद्ध होत आहे. त्यांचे पतन भोगांच्या आसक्तीनेच होते. म्हणून ते ब्रह्मविद्येचे अधिकारी नाहीत. श्रेष्ठ पुरुष त्यांच्याबरोबर यज्ञ, स्वाध्याय आणि विवाह आदि संबंध ही करत नाहीत.

संबंध - याप्रकारे उच्च आश्रमापासून भ्रष्ट झालेल्या द्विजांना विद्येमध्ये अधिकार नाही हे सिद्ध केले गेले. आता जी कर्मांच्या

अंगभूत उद्गीथ आदि मध्ये उपासना केली जाते तिचा कर्ता यजमान असतो की कर्म करणारा ऋत्विक् यावर विचार करण्यासाठी पुढील प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे.

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ३.४.४४ ॥

अर्थ - स्वामिनः = त्या उपासनेत यजमानाचे कर्तेपण असते; इति = असे, आत्रेयः = आत्रेय मानतात; फलश्रुतेः = कारण की श्रुतिमध्ये यजमानासाठीच फलाचे वर्णन केले गेले आहे.

व्याख्या - आत्रेय ऋषि मानतात की, श्रुतिमध्ये 'जो या उपासनेला याप्रकारे जाणतो, तो पुरुष वृष्टिमध्ये पाच प्रकारच्या सामाची उपासना करतो, त्याच्यासाठी वर्षा होते, तो वर्षा करविण्यास समर्थ होतो.' (बृहउ.२/३/२) बृहदारण्यकोपनिषदात प्रस्तोताद्वारा केल्या जाणाऱ्या अनेक प्रार्थनांचा उल्लेख करून शेवटी उद्गात्याचे कर्म सांगून म्हटले आहे की, 'उद्गाता आपल्या अथवा यजमानासाठी ज्याची कामना करतो त्याचे आगान करतो.' (बृहउ.१/३/३८) याप्रकारे फलाचे वर्णन करणाऱ्या श्रुतिंनी सिद्ध होते की, यज्ञाच्या स्वामीला त्याचे फल मिळते. थोडक्यात या फलकामनायुक्त उपासनांचे कर्तेपण ही स्वामीचे अर्थात यजमानाचेच असणे उचित आहे.

संबंध - यावर दुसऱ्या आचार्यांचे मत सांगतात.

आर्त्विज्यामित्यौडुलोमिस्तरमै हि परिक्रीयते ॥ ३.४.४५ ॥

अर्थ - आर्त्विज्यम् = कर्तेपण ऋत्विकाचे आहे; इति = असे;
औडुलोमिः = औडुलोमि आचार्य मानतात, हि = कारण की,
तरमै = त्या कर्मासाठी; परिक्रीयते = तो ऋत्विक
यजमानद्वारा धनदानादिनी वरण केला जात असतो.

व्याख्या - आचार्य औडुलोमि असे मानतात की, कर्तेपण
यजमानाचे नाही परंतु ऋत्विकाचेच आहे; तथापि फल
यजमानास मिळते; कारण की, तो ऋत्विक त्या कर्मासाठी
यजमानद्वारा धनदानादिने वरण केला गेलेला असतो; म्हणून
दात्याकडून दिल्या गेलेल्या दक्षिणेचाच तो अधिकारी आहे,
त्याच्या फलात अधिकार नाही.

संबंध - सूत्रकार श्रुतिप्रमाणाने आपली सम्मति प्रकट करतात.

श्रुतेश्च ॥ ३.४.४६ ॥

अर्थ - श्रुतेः = श्रुतिप्रमाणाने; च = ही (औडुलोमिचेच मत उचित
सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - यज्ञाचा ऋत्विक जी काही कामना करतो ती
निःसंदेह यजमानासाठीच करतो. (शत.१/३/१/१/६) म्हणून

याप्रकारे जाणणारा उद्गाता यजमानास म्हणेल की, 'मी तुझ्यासाठी कुठल्या कुठल्या भोगांचे आगान करू ?' (छं.उ.१/७/८) इत्यादि श्रुतिंनी ही कर्माचे कर्तेपण ऋत्विकाचे आणि फलात अधिकार यजमानाचा हे सिद्ध होत आहे.

संबंध - याप्रकारे प्रसंगानुसार सकाम उपासनेचे फल आणि कर्तेपण यांचा निर्णय केला गेला. आता ब्रह्मविद्येचा अधिकार कुठल्या एक आश्रमात आहे अथवा सर्व आश्रमांत ? या गोष्टीचा निर्णय करण्यासाठी पुढील प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे.

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयंतद्गतो विध्यादिवत् ॥ ३.४.४७
॥

अर्थ - तद्गतः = ब्रह्मविद्यासंबंधी साधनयुक्त साधकासाठी, तृतीयम् = बालपणा आणि पांडित्याबरोबर सांगितलेले जे तीसरे मौन साधन आहे, ते विधेय आहे; सहकार्यन्तरविधिः = (कारण की) त्याचे दुसऱ्या सहकारी साधनाच्या रूपात विधान आहे, विध्यादिवत् = दुसऱ्या स्थळी सांगितलेल्या विधिवाक्याप्रमाणे; पक्षेण = एका पक्षास धरून हा ही विधि आहे.

व्याख्या - कहोलाने याज्ञवल्क्यास साक्षात् परब्रह्माचे स्वरूप विचारले, त्याच्या उतरात याज्ञवल्क्यांनी सर्वांचा अंतरात्मा परमात्म्याचे स्वरूप संकेताने सांगून म्हटले की, 'जो शोक, मोह, भूक, तहान, म्हातारपण आणि मृत्यूच्या अतीत आहे तो परमात्मा आहे, या परमात्म्यास जाणून ब्राह्मण पुत्रकामना धनकामना तथा मानसन्मान आणि स्वर्गसंबंधी लोककामनेपासून विरक्त होऊन भिक्षेने निर्वाह करणाऱ्या मार्गाने विचरतात.' यानंतर या तीनही कामनांची एकता करून कामनामात्रास त्याज्य सांगितले आणि शेवटी म्हटले की, 'तो ब्राह्मण या पांडित्यास उत्तमप्रकारे जाणून बाल्य भावाने रहाण्याची इच्छा करतो, नंतर त्यापासूनहि उपरत होऊन मुनि होऊन जाईल अर्थात ब्रह्मास उत्तमप्रकारे प्राप्त होतो.' इत्यादि. (बृहउ.३/७/१) या प्रकरणात संन्यासाश्रमात परमात्म-प्राप्तीचे वर्णन केले गेले आहे. या वर्णनात पाण्डित्य आणि बाल्यभावाच्या अंती तर 'तिष्ठासेत्' (स्थित रहाण्याची इच्छा करावी) हे विधिवाक्य आहे, परंतु मुनि शब्दाच्या नंतर काही विधि नाही आहे; म्हणून सूत्रकारांचे म्हणणे आहे की, ज्याप्रकारे अन्यत्र सांगितलेल्या वचनात स्पष्ट विधिका प्रयोग नसल्याने सहकारी भावाने एकासाठी प्रयुक्त विधिवाक्य दुसऱ्यासाठी ही मानले जाते, तसेच येथे ही पाण्डित्य आणि बाल्यभाव या दोन सहकारी साधनांनी युक्त साधकाप्रति

त्यांच्याबरोबर सांगितलेले तिसरे साधन मुनिभावासाठी ही विधिवाक्याचा प्रयोग पक्षांतराने समजून घेतला पाहिजे. ध्यानात ठेवा, या प्रकरणात आलेल्या बाल्यभावाने तर दंभ, मान आदि विकारांचा अभाव दाखविला गेला आहे आणि मननशीलतेस मौन म्हटले आहे. म्हणून ब्रह्माचे शास्त्रीय ज्ञान (पांडित्य) वरील विकारांचा अभाव (बाल्यभाव) आणि निरंतर मनन तथा निदिध्यासन (मौन) या तीन्हीची परिपक्व अवस्था झाल्यावरच ब्रह्मसाक्षात्कार होतो, हाच या प्रकरणाचा भाव आहे.

संबंध - पूर्वसूत्रात ज्या प्रकरणावर विचार केला गेला, तो संन्यासाश्रमाचा द्योतक आहे, म्हणून ही जिज्ञासा होते की, संन्यासाश्रमातच ब्रह्मविद्येचे साधन होऊ शकते अथवा अन्य आश्रमातहि त्याचा अधिकार आहे. जर संन्यासाश्रमातच त्याचे साधन होऊ शकत असेल तर (छं.उ.८/१७/१च्या) श्रुति नृहस्थाश्रमाबरोबर ब्रह्मविद्येचे प्रकरण का समाप्त केले गेले ? तेथील वर्णनाने तर नृहस्थाचा ही अधिकार स्पष्टरूपाने सूचित होत आहे, म्हणून याचा निर्णय करण्यासाठी सांगतात.

कृत्स्नभावात् नृहिणोपसंहारः॥ ३.४.४८ ॥

अर्थ - कृत्स्नभावात् = नृहस्थ आश्रमात संपूर्ण आश्रमांचा भाव आहे म्हणून, तु = ही, नृहिणा = (त्या प्रकरणात)

गृहस्थाश्रमाबरोबर उपसंहारः = ब्रह्मविद्या प्रकरणाचा उपसंहार केला गेला आहे.

व्याख्या - गृहस्थाश्रमाचा चारी आश्रमांचा भाव आहे, कारण की, ब्रह्मचारीही गृहस्थाश्रमात स्थित गुरुजवळच ब्रह्मचर्यव्रताचे पालन करतो, वानप्रस्थ आणि संन्यासी यांचे मूळ गृहस्थाच आहे. याप्रकारे चारी आश्रमांचा गृहस्थात अंतर्भाव आहे आणि ब्रह्मविद्येचा अधिकार सर्व आश्रमामध्ये आहे, हा ही श्रुतिचा अभिप्राय आहे, म्हणून तेथे त्या प्रकरणाचा गृहस्थाच्या वर्णनाबरोबरच उपसंहार केला गेला, तथा पूर्व प्रकरणात जो संन्यासाश्रमाचा संकेत आहे, तो साधनांच्या सुगमतेस लक्ष्य करून सांगितले गेले आहे; कारण कुठल्याहि आश्रमात स्थित साधकास ब्रह्मज्ञानसंपादनासाठी पुत्रौषणा आदि सर्व प्रकारच्या कामना आणि रगद्वेषादि विकारांचा सर्वथा नाश करून मननशील तर व्हावेच लागेल. दुसऱ्या आश्रमात विघ्नांची अधिकता आहे आणि संन्यासाश्रमात स्वभावतः त्यांचा अभाव आहे. ही सुगमता दृष्टि समोर ठेवून तसे सांगितले गेले आहे, अन्य आश्रमामध्ये ब्रह्मविद्येच्या अधिकाराचा निषेध करण्यासाठी नाही.

संबंध - प्रकारान्तराने पुन्हा सर्व आश्रमामध्ये ब्रह्मविद्येचा अधिकार सिद्ध केला जात आहे.

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ३.४.४९ ॥

अर्थ - इतरेषाम् = अन्य आश्रमवाल्यासाठी; अपि = ही, मौनवत् = मननशीलाप्रमाणे; उपदेशात् = (विद्योपयोगी सर्व साधनांचा) उपदेश असल्याने (सर्व आश्रमात ब्रह्मविद्येचा अधिकार सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - ज्याप्रकारे पूर्व प्रकरणात मननशीलता (मौन) रूप साधनाचे सर्वांसाठी विधान सांगितले गेले आहे, त्याचप्रकारे श्रुतिमध्ये अन्य आश्रमवाल्यासाठी ही विद्योपयोगी सर्व साधनांचा उपदेश दिला गेला आहे. जसे - 'याप्रकारे ब्रह्मवेत्त्याचा महिमा जाणणारा शांत (मनास वश करणारा मननशील), दान्त (इंद्रिय समुदायास वश करणारा), उपरत (भोगांपासून संबन्धरहित), तितिक्षु (सुख-दुःखामुळे विचलित न होणारा) आणि समाहित (ध्यानस्थ) होऊन आपल्यातच त्या सर्वांचे आत्मस्वरूप अशा परमात्म्याचा साक्षात्कार करतो.' (बृहउ.४/४/२३) अशीच गोष्ट दुसऱ्या प्रकरणातहि सांगितली गेली आहे. यावरून हेच सिद्ध होत आहे की, ब्रह्मविद्येचा अधिकार सर्व आश्रमात आहे.

संबंध - सेहेचाळिसाव्या सूत्राच्या प्रकरणात जी बाल्यभावात स्थित होण्याची गोष्ट सांगितली गेली आहे, त्यात बालकाच्या कोणत्या भावांचे ग्रहण आहे हे स्पष्ट करण्यासाठी सांगतात.

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ३.४.५० ॥

अर्थ - अनाविष्कुर्वन् = आपल्या गुणांना प्रकट न करता बालकाप्रमाणे दंभ आणि अभिमान रहित होणे; अन्वयात् = कारण की अशा भावांचाच ब्रह्मविद्येशी संबंध आहे.

व्याख्या - आपल्या गुणांना प्रकट न करता बालकाच्या भावाचा स्वीकार करण्यासाठी श्रुतिचे सांगणे आहे म्हणून जसे बालकाच्या ठिकाणी मान, दंभ, तथा राग, द्वेष आदि विकारांचा प्रादुर्भाव नाही, तसेच गुणांचा अभिमान अथवा त्यांना प्रकट करण्याचा भावही नाही. त्याचप्रकारे त्या विकाररहित होणेच येथे बाल्यभाव आहे. अपवित्र भक्षण, आचारहीनता, अशौच आणि स्वेच्छाचारिता आदि निषिद्ध भावांचे ब्रह्मण करणे येथे अभीष्ट नाही; कारण की, विद्येच्या सहकारी साधनरूपाने श्रुतिमध्ये बाल्यभावाचा उल्लेख आला आहे. म्हणून त्याच्या उपयोगी भावच घेतले जाऊ शकतात, विरोधी भाव नाही. यावरून श्रुतिचा हा ही भाव कळून येतो की, ब्रह्मविद्येचा साधक बालकाप्रमाणे आपल्या गुणांचे प्रदर्शन न करता दंभ, अभिमान तथा राग-द्वेष आदिहून रहित होऊन विचरो.

संबंध - यथपर्यंत हा निश्चय केला गेला की सर्व आश्रमांमध्ये ब्रह्मविद्येचा अधिकार आहे. आता ही जिज्ञासा होत आहे की,

शास्त्रात जे ब्रह्मविद्येचे फल जन्म-मृत्यूआदि दुःखातून सुटणे आणि परमात्म्याची प्राप्ती होणे सांगितले गेले आहे, ते याच जन्मात प्राप्त होते का जन्मांतरी ? यावर सांगतात.

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तदपशनात् ॥ ३.४.७१ ॥

अर्थ - अप्रस्तुतप्रतिबन्धे = कुठल्याही प्रकारचा प्रतिबंध उपस्थित झाला नाही तर; ऐहिकम् = याच जन्मात ते फल प्राप्त होऊ शकते; अपि = (प्रतिबंध झाल्यावर) जन्मांतरातही होऊ शकते; तदर्शनात् = कारण हीच गोष्ट श्रुति आणि स्मृतिमध्ये दिसून येते.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये म्हटले आहे की गर्भात स्थित वामदेव ऋषींना ब्रह्मभावाची प्राप्ति झाली होती. (ऐ. उ. २.७) भगवद् गीतेत म्हटले आहे 'न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति । - कल्याणमय कर्म, अर्थात् परमात्म्याच्या प्राप्तीसाठी साधन करणाऱ्यांची कधी दुर्गति होत नाही.' (गी ६.४०) परंतु तो दुसऱ्या जन्मांत पूर्वजन्मसंबंधी शरीरद्वारा प्राप्त केलेल्या बुद्धीने युक्त होतो आणि पुन्हा परमात्म्याच्या प्राप्तीच्या साधनात मग्न होतो. (गीता ६.४३) याप्रकारे श्रुति आणि स्मृति यांच्या प्रमाणांना पाहिल्यास हेच सिद्ध होते की जर कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध उपस्थित झाला नाही तर मग या जन्मातच त्यांना मुक्तिरूप फलाची प्राप्ती होते आणि जर काही विघ्न

आले तर जन्मांतरात ते फल मिळते. तथापि हे निश्चित आहे की केलेला अभ्यास व्यर्थ जात नाही.

संबंध - उपर्युक्त ब्रह्मविद्येचे मुक्तीरूप फल कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध राहिला नाही तर ज्या साधकांना याच जन्मांत मिळते, त्यास ते मृत्यूलोकातच मिळते की लोकांतरात जाऊन मिळते ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥
३.४.५२ ॥

अर्थ - एवं = याप्रकारे; मुक्तिफलानियमः = कुठल्याही एका लोकातच मुक्तिरूप फल प्राप्त होईल असा नियम नाही; तदवस्थावधृतेः = त्याची अवस्था निश्चित केली गेली आहे. (द्विरुक्ती अध्यायाची समाप्ति सूचित करण्यासाठी आहे.)

व्याख्या - ब्रह्मविद्येपासून मिळणाऱ्या मुक्तीरूप फलाविषयी ज्या प्रकारे असा नियम नाही की 'ते याच जन्मांत मिळते की जन्मांतरात'. त्याचप्रकारे त्याविषयी असाही नियम नाही की ते या लोकी मिळते वा ब्रह्मलोकी ! कारण जेव्हां याच्या हृदयात सर्व कामनांचा सर्वथा अभाव होतो तेव्हां साधक अमृत होतो आणि येथेच ब्रह्मास प्राप्त होतो. (क. उ. २.३.१४) इत्यादि वचनांच्या द्वारा मुक्तावस्थेचे स्वरूप निश्चित केले गेले आहे.

म्हणून ज्यास ती स्थिती शरीर असेपर्यंत प्राप्त होते तो येथेच परमात्म्यास प्राप्त होतो; आणि ज्याची तशी अवस्था येथे होत नाही तो ब्रह्मलोकात जाऊन परमात्म्यास प्राप्त होतो.
